

ЧЫНГИЗ АЙТМАТОВ

НОЗМА-НОЗ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

НОЗМА-НОЗ

Тошкент
«О'ЗБЕКISTON»
2015

Handwritten signature

УЎК: 821.512.133-3
КБК 84(Қир)6
А 39

Айтматов, Чингиз.

А 39 Юзма-юз: қисса / Ч. Айтматов. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014.
– 136 б.

ISBN 978-9943-28-169-1

УЎК: 821.512.133-3
КБК 84(Қир)6

Ватан хоини ҳеч бир замонда ҳам кечирилмайди. Машҳур ёзувчи Чингиз Айтматовнинг «Юзма-юз» қиссаида Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларидан қочган йигит ва унинг оиласи тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Қиссада уруш ва унинг аянчли оқибатлари нималарга олиб келиши борасида сўз юритилади. Асар бир даврлар бизда ватан хоинлари бўлиши мумкин эмас тамғаси остида жузъий қисқартиришлар билан чоп этилганди. Эндиги нашри эса тўлиқ ҳолда чоп этилмоқда.

Русчадан Асил РАШИДОВ таржимаси

ISBN 978-9943-28-169-1

© Чингиз Айтматов, 2015
© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2015

СЎЗБОШИ

Ўз ижодий тажрибамда илк бор анча илгари нашр этилган асаримга қайтмоқчиман. «Юзма-юз» қиссаси ўттиз йиллар мукаддам ёзилганди. Сирасини айтганда, ушбу чоғроқкина асар билан менинг ижодий йўлим бошланган. Агар у ҳозирги китобхон учун азиз бўлган қандайдир маъно-мазмунни ўзида сақлаган бўлса, фикримча, бу энг аввало шуни кўрсатадики, бу асар юрагим тубидан сизиб чиккан экан. Мен унга ўша пайтда англаб етган ҳаётий тажрибамни жойлашга уриндим, зеро менинг ўспиринлик ва ёшлик чоғларим уруш ва ундан кейинги илк йилларга тўғри келганди. Ўн тўрт ёшимда овул советига котиблик килдим, сўнг солиқ йигувчи бўлдим. Буларнинг ҳаммаси катта синов тариқасида мендан, менинг мурғак руҳиятимдан сизиб ўтди. Мен одамларни ўша уруш ва урушдан кейинги йиллардаги оғир вазиятларда кузатдим ва ўзим ҳам чекимга тушган насибамни тотдим.

Бугун ўтмишни ёдга олиш шарт эмасдек, лекин ҳозир гувоҳи бўлаётганимиз ижтимоий кўтарилишдан кейин, мен бунда биз учун аввал таъкидланган ижодий копкаларни очиб юборган қайта қуриш ва ошкораликни

СУЗБОШИ

Ўз ижодий тажрибамда илк бор анча илгари нашр этилган асаримга қайтмоқчиман. «Юзма-юз» киссаси ўттиз йиллар муқаддам ёзилганди. Сирасини айтганда, ушбу чоғроқкина асар билан менинг ижодий йўлим бошланган. Агар у ҳозирги китобхон учун азиз бўлган қандайдир маъно-мазмунни ўзида сақлаган бўлса, фикримча, бу энг аввало шуни кўрсатадики, бу асар юрагим тубидан сизиб чиққан экан. Мен унга ўша пайтда англаб етган ҳаётий тажрибамни жойлашга уриндим, зеро менинг ўспиринлик ва ёшлик чоғларим уруш ва ундан кейинги илк йилларга тўғри келганди. Ўн тўрт ёшимда овул советига котиблик қилдим, сўнг солиқ йиғувчи бўлдим. Буларнинг ҳаммаси қатта синов тариқасида мендан, менинг мурғак руҳиятимдан сизиб ўтди. Мен одамларни ўша уруш ва урушдан кейинги йиллардаги оғир вазиятларда кузатдим ва ўзим ҳам чекимга тушган насибамни тотдим.

Бугун ўтмишни ёдга олиш шарт эмасдек, лекин ҳозир гувоҳи бўлаётганимиз ижтимоий кўтарилишдан кейин, мен бунда биз учун аввал таъкидланган ижодий қопқаларни очиб юборган қайта қуриш ва ошқораликни

кўзда тутмоқдаман, биз ўша пайтлари адабий полизлардан жуда кам ҳосил кўтарганимиз анчайин аниқ кўриниб қолди. Ҳа, кўп нарса тақиқланганди, кўп нарса бир ёклама талқин қилинарди, айтайлик, урушни, уруш пайтидаги одамни қандай тасвирлаш кераклиги ҳақидаги ўрнашган катъий нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, – биз ахир ғолибмиз, демак, адабий қаҳрамон ҳам шунга мос ҳолда ҳаракат қилмоғи лозим. Мана энди талай йиллар ўтгач, ўша кезлар жуда ёш бўлган прозаик фойдасига айтишим мумкинки, билишимча, ўша пайтда ҳеч ким қаламга олмаган мавзу, – қочоқ, унинг аёли ва онаси тақдири мавзусига муружаат қилган эканман.

«Юзма-юз» қиссаси «Октябрь» журналида чоп этилди, китобхонлар эътиборига сазовор бўлди, танкид ҳам уни четлаб ўтмади, лекин такрор айтаман, орадан кўп вақт ўтди ва мен яна қиссага қайтишга, ўша кезлар цензура талаблари бўйича воз кечишга мажбур бўлган, – асарим тақдирини чигаллаштириши мумкин бўлган айрим боблар, қаҳрамонларимнинг айрим ҳаракатларини қайта тиклашга қарор қилдим.

Фикримча, ўша замон кишилари фожиасининг бусбутун теранлигини кўрсатишга энди эришдим, гап шундаки, уруш биз учун нафақат зафарли тарихий воқелик, балки у алоҳида олинган ҳар бир инсон учун ҳам оғир синнов бўлди. Ҳозир биз қуйиб-пишаётганимиз ҳақиқатлар, уруш ўз ҳолича мудҳиш ҳалокат манбаи, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳатто ғолиб томонга ҳам улкан фалокат ва

сон-саноксиз курбонлар келтирувчи офат эканлиги ўша йиллардаёқ англанган эди. Ўшандаёқ, алоҳида шахс, якка инсон билан жамоавий бурч, хусусан, ҳарбий бурч ўртасида зиддият юз кўрсатган эди.

Аввалги таҳрирда бу зиддият бирмунча четлаб ўтилган, бунга биз бир пайтлар синфий кураш омили деб ўйлаганимиз қулоқлаштириш мавзуси муайян роль ўйнаган эди. Қулоқлаштириш, чиндан ҳам синфий кураш бўлиб, бу кураш соғлом кучлар, меҳнаткаш деҳқонларга қарши қаратилган бўлиб, бунинг устига у неча-неча деҳқонлар авлоди томонидан тарбия топган меҳнаткаш деҳқон психологиясига қарши қаттол кураш эди. Худди ана шу зиддият, ушбу тўқнашув, ушбу қарама-қаршилик менинг қочоқ қаҳрамоним тақдирига таъсир ўтказди. Ижтимоий нуқтаи назардан, халқона ахлоқ нуқтаи назаридан бу нималарни англитишини китобхонга уқтиришга уриндим, лекин бир пайтнинг ўзида мен бу одам ва унинг оиласи, ушбу зиддиятдан беҳуда бўйин товлашга, шахс ва бурч орасидаги ечимсиз баҳсдан қочишга уринган одамлар фожиасини кўрсатишни ният қилдим.

Фикримча, мен қай бир даражада қиссам тўқис ҳолда ёзилиши керак бўлган дастлабки ниятни, ҳар қалай, яна таъкидлайманки, кўп йиллар ўтган эса-да, қайта тиклашга эришдим. Дарвоқе, менинг қаҳрамонларим тушган ҳаётий коллизия, кейинчалик, аниғи, салкам икки ўн йилдан сўнг Валентин Распутиннинг «Омон бўлсанг, унутма» қиссасида ўз тасвирини, ҳатто менимча, янада ёрқинроқ

тасвирини топди. Уни ўқиган кезлар мен ўз асаримга боқмаган, уни синчиклаб қайта ўқимаган эдим, мана энди асаримни қайта бичиш пайтида туйкус кўрдимки, икки-уч жумлада бўлса-да, менда ҳам ўша мотив мавжуд экан. Лекин, маълум бўладики, гумон тасдиқланмагач, кўркув унутилади, аёл тинчланади, Распутинда эса бутун ажойиб қисса ушбу мотив устида қурилган. Лекин мен афсус қилмайман – биров бундай ёзади, бошқа биров ундай тасаввур қилади. Ҳозир мен аввал айта олмаганларимни эсладим, ўшанда эса улар қабул қилинмас, англамас эди.

Бир пайтлар қулоқлаштириш мавзусига боғлиқ бўлгани учун асарга киритишга журъат этмаган бир сюжет ўйлаб кўргандим. Энди эса қахрамонимнинг волидаси вафот этиши, у эса яқин орада бўлишига қарамай, уни дафн эта олмаслиги ҳақидаги бутун бир боб қайта тикланди. Фарзандининг чорасиз ахволини кўрган она ўлимидан бироз олдин уни қачонлардир қулоқ қилинган дўстлари қочган жойга кетишга даъват қилади. Ана шу ерда фожиа мавзуининг муҳим жиҳати вужудга келади.

Хулоса қилиб айтганда, мени илк қиссамга қайтиб иш кўришга ундаган швейцариялик ноширим, хайрихоҳ дўстим ва умуман айтганда, ажойиб инсон Люсьен Лейтесга ташаккуримни изҳор этмоқчиман. Унингсиз бу ишнинг амалга ошуви даргумон эди. Мен ундан миннатдорман, зеро ўттиз саҳифа материал қўшганимдан сўнг ҳис қилдимки, бу амал, ҳар қалай беҳуда кетмади, ўз натижасини берди.

1988 йил

Шамол учириб келган япроқлар кичкинагина станциянинг кечаси милтиллаб кўринган ёлғиз фонусига урилиб, парвонадек айланарди-да, қоронғида кўздан ғойиб бўлишарди.

Шу кеча теракларнинг япроқлари тинмай тўкилиб турди. Шамдек терилган қалин тераклар шамолнинг зўридан уч-учларидан то илдизигача зарб еб, дам-бадам тебранишарди. Терак шохлари юқорида денгиз сингари чайқалиб шувуллашаркан, ўз бошларига тушган аллақандай оғир мусибат тўғрисида бир-бирлари билан ҳасратлашаётгандек туюларди. Дара бўйлаб эсган муздек шамол уларни бугун тунда бир йўла шипшийдам қилмоқчига ўхшарди.

Қорайиб кўринган Қоратоғ дарасида қоронғи тун. Даранинг энг пастки этагида жойлашган станция атрофи янада қоронғирок. У кўзга гира-шира кўриниб турарди. Қаттиқ уйкуга чўмган тун фақат станциядан поездлар нари-бери ўтгандагина ёруғдан кўзи қамашгандек сесканиб кетарди-да, яна ўша заҳотиёқ атрофни зулмат қопларди. Поездлар

ўтиб кетгандан кейин, анча вақтгача станцияда қимирлаган жон йўқдек, теварак-атрофни чуқур сукунат чулғаб оларди.

Бу йил кузда эшелонларнинг кети узилмай ғарб томонга катнаб турди. Мана ҳозир ҳам олисдан чанга ботиб, ҳориб-чарчаб келгандек, узун таркибли эшелон бирига так-туқ урилиб, станцияга келиб тўхтади. Поезддан бирон кимса тушмади. «Бу қайси станция?» деб ҳеч ким қичқириб сўрамади ҳам: ҳориб келган бутун эшелон ширин уйқуда. Этигини дўқиллатиб, фонусини ола югурган станция навбатчисини паровозни кўздан кечириб бораётганда, охирги вагонларнинг бирдан милтиқли бошини чиқариб қаради. Ташқарида, таниш дарада одатдагидек тунги шамол эсиб, станциянинг пастқам, ёлғизоёқ кўчасининг нариги томонида шовуллаб оқаётган сув ер остидан қайнаб чиқаётгандек кўпикланиб турарди. Теракларнинг шатирушутур тўкилаётган япроқлари киши қалбига ҳазин маъюслик бахш этарди. Ҳалиги одам қоронғида бировнинг шарпасини эшитгандек бўлиб, теракларнинг шувуллашларини анча вақтгача тинглаб турди. Шу маҳал муздек бир япроқ учиб келиб унинг юзини ялаб ўтганда, эти жириллаб, сесканиб кетди-да, чироғи хирагина ёниб турган вагон ичига, кейин ташқарига яна назар ташлади. Атроф зим-зиё, ҳеч ким кўринмайди.

Бир оздан сўнг вагондан пинҳона ажралган бир киши югурганича ариқ бўйидаги буталар орасига энгашиб бо-

риб, кўздан гойиб бўлди. Ҳаял ўтмасдан «Чур-р-р» этган каттик ҳуштак овози эшитилди. Милтикли киши ўрнидан тура солиб югурди-ю, яна шу заҳотиёк ўзини ерга ташлади-да, жим қолди. У ўзича: навбатчи ҳуштак чалиб, эшелонни жўнатаётган бўлса керак, деб ўйлади. Жим турган вагонлар, гўё бир-бирларини уйғотгандек тебранишиб, поезд ўрнидан кўзгалди.

Эшелон кўприқдан тақ-туқ ўтиб, туннелга яқинлашди. Орқадаги, ялт-юлт этиб турган кизил чироклар кўздан гойиб бўлганда, паровоз яна дамани ростлаб, бир оз тинчиган кичкина станция билан хайрлашаётгандек бор кучи билан девдек бўкирди. Унинг узоқларга янграб кетган овози тоғ қояларигача етиб борди-да, ҳамма ёқни ларзага келтириб, теракларда тунаган зоғчаларни ҳам уйқусидан чўчитиб юборди. Овозлар босилиб, безовталанган зоғчалар тинчигандан сўнг, поезддан тушиб буталар орасига яшириниб ётган киши сув остидан чиққандек энтикиб-энтикиб нафас ола бошлади. Эшелон тобора узоқлашган сари ғилдиракларнинг темир йўлга тақ-туқ этиб урилган овозлари ҳам йироқлашиб борарди.

Шу кеча теракларнинг япроғи тўкилиб чиқди. Қоратог дарасида қоронғи тун...

Кўзи ёригандан бери Саиданинг уйқуси қуш уйқусидек сергак бўлиб қолди. У ҳозир ҳам гўдакни қайта йўргаклаб, липиллаб ёниб турган пилта чирок ёругида

бешикка бағрини бериб, боласини эмизиб ўтирибди. Турда кўрпа устидан чопон-мопонларини қалин ёпиниб қайин онаси ётарди. Кампир кексайиб қолган, касал қўй сингари хириллаб йўталар, худога сигинишдан бўлак нарсани билмасди. Ҳатто тушида ҳам нукул «эй, парвардигор, ўзинг биласан...» деб қўярди. Шундай бўлса-да, Саида колхозга ишга кетганида, кампир эплаб-сеплаб боласига қарайди – бекор ўтирмайди. Шўрлик нима ҳам қилсин! Болани аёллар ишлаган жойга кўтариб бораркан, лаб-лунжи кўкариб, энтикиб турса ҳам, ўз ишидан нолимайди. Ёлғиз келинининг кўз очиб кўргани – набирасига у қарамай ким қарасин!

Тун аллақачон ярим кечадан оғиб кетган, бироқ кўзга ҳеч уйқу келмайди. Замона шундай бўлгандан кейин ухлаб бўлади дейсизми?! Уруш, даҳшатли уруш кетяпти, «Герман», «фашист», «чақириқ қоғози» деган ғалати сўзлар чикиб қолди. Овулда кунига қий-чув, кунига бўйинларига халта-тўрваларини осиб олган йигитлар... «Хўш! Хайр энди, йиғлаб-сиқтаб юрманглар!» деб телпаklarини бостириб кийиб олган эркаклар тўп-тўп бўлиб аскарга жўнар эдилар. Уларнинг орқасидан йиғлаб қолган хотин-халажлар изиллашиб, аравалар олис кетгунча тепаликдан кузатиб туришар, сўнгра шумшайиб уйларига хомуш қайтар эдилар. Замона энди нима бўлади? Энди уларнинг ҳоли нима кечади? Аскарга кетганлар қайтиб келармикин?

Утган ёзда чўпон қизи Саида ўша овулга келин бўлиб тушганида, уларнинг уйи ҳали қурилиб битмаган эди. Тўрт девори тикланиб, усти ёпилгани бўлмаса, ҳали ишнинг энг оғири – сомон сувоғи, қум сувоғи турган эди. Улар ахён-ахёнда колхоз ишидан бўшаган пайтларидагина бундай ишларга қўл урардилар, холос. Балки Саиданинг бахти ҳам ўша пайтларда очилиб кетгандир... У қаллиги билан том орқасида лой қориб юрган кезлардаги қувноқ кунларни қўмсар эди. Улар ариқдан шилдираб оқиб келаётган илиқ сувни буриб қўйиб почаларини сонларигача шимариб олиб, тупроқ билан сомонни аралаштириб лой қоришиб юрганларида қаллиғи Саиданинг бақувват қўлини сиқиб ушлаб, секингина билдирмасдан лой остидан унинг оёғини босиб тегишаркан, у шунчаки аччиқланиб кўярди:

– Қўйсангиз-чи, сизга нима бўлди. Онам кўриб қолса, уят бўлади! – дерди-ю, ўзи бўлса эркаланиб кикир-кикир куларди:

– Қўйсангиз-чи, э-э, юзингизнинг лойига бир каранг-а!

– Ўзинг-чи, олдин ўзингни бир томоша қил-а! Шунда Саида ерда ётган камзулчасининг чўнтагидан кичкинагина тошойначасини олиб қаллиғига кўрсатмай, тескари бурилиб ўзига қарарди-да, лой сачраб қизариб кетган юзларини кўриб, ўзи ҳам шуни истагандек ёш болалар сингари яйраб куларди. Бетга сачраган лой ҳам гапми?

Майли, сачрай берсин, ундан кишининг гўзаллиги кетиб қолмайди-ку!

Саида кечкурун ариқда чўмилиб, ўрик тагидаги тўшакка кирар экан, унинг муздек сувдан роҳатланган баданидан оқар сувнинг ёқимли тафти чиқиб турганини ва бундан ўзи ҳам алланечук хушрўй бўлиб кетганини сезиб ётарди... Улар ташқарида ётиб юрган ўша тунларнинг гашти ҳам ўзгача эди. Осмоннинг бир чеккасидаги булутлар билан чирмашган қорли тоғ қоялари устида чарақлаб ёнган бир тўда юлдузлар оқ садафдек товланиб кўринарди. Тоғдан эсган салқин шамол кўрпанинг паст томонидан сизилиб келиб, кишининг юзини силаб кетгандек бўларди. Бир бедана ариқнинг нариги ёғидан, ўрта ўримга келган беда орасидан шилдираб оққан сувга жўр бўлиб «питпилдик, питпилдик» деб сайрарди. Ариқ бўйидаги ялпиз ҳам атрофга хушбўй хид таратиб турарди...

Саида яна ётган жойида эрининг пинжигга кириб, эркаланар эди... Улар туни билан ширин-ширин хаёл нашъасини суришар: уй-жойни куриб битказсак, мол-ҳол қилсак, рўзғор қурсак, сўнгра Саиданинг ота-оналарини чорлаб, уларнинг хизматида бўлсак, деб орзу қилар эдилар.

Саида турмушнинг хузур-ҳаловатини эндигина била бошлаган эди. Иккаласи ҳам тенгқур, билаклари айни кучга тўлган, бир-бирларига чунон ғамхўр ва меҳрибон эдилар. Ўз пешона терлари билан иморат солиб, эл қатори

чирок ёқиб, сонга кўшилган эдилар. Улар тонг отиб, кеч бўлганини ҳам билмасдилар.

Иморат сомон сувоғидан чиқар-чикмас уруш бошла-ниб қолди. Шу-шу, орадан кўп ўтмай йигитлар аскарга жўнай бошлашди. Ширин-шакар кунлар тушда кўргандек ўтди-кетди.

Юракни ўртаб хайрлашган ўша кун худди кечаги-на бўлиб ўтгандек. Аскарга кетаётганларни овул чети-га кузатиб чиққанларида, кўпчиликдан ийманган Саида эри билан кўнгилдагидек хўшлаша олмади. Улар бир-бирига қўл беришибгина ажралишди. Қачонки, йигитлар кўздан узоклашганларидан кейин Саида уятини бир чек-кага йиғиштириб қўйиб, эрини сўнгги марта кучоклаб, «бўйимда бўлганга ўхшайди» деган хушxabарни бир оғиз айта олмаганидан каттиқ куйинди. Ўша ўкинчли армон, ушалмаган орзу, тарқалмаган хумор ўшандан бери унинг қалбини тирнаб, изтиробга соларди.

Чироқнинг пилиги лип-лип этиб, аранг ёнмоқда. Гўдак кўкракни оғзидан чиқаргиси келмай, уйку аралаш бир-икки тамшаниб қўярди-да, онасининг кўкрагини ийдира-ди. Бешикка энкайган Саида эса ўтган кунларни хотирлаб, хаёлга чўмарди.

Ташқарида деразани биров чертгандек бўлди. Кўзи эндигина илинган Саида бошини бирдан кўтарди-да, кулоқ солиб турди. Дераза яна эҳтиёткорлик билан секин

чертилди. Саида дарҳол боласини кўкрақдан чиқариб, бешикка ётқизди-ю, ёқасининг тугмаларини солиб, аста қадам ташлаб, деразага яқин келди. Эшик зимистон қоронғи, пастаккина деразадан ташқарида ҳеч нарса кўринмайди. Саида ижирғаниб, титраб кетиши билан ок сочбоғи шилдираб, елкасига илган чопони ерга чувалиб тушди.

– Ким у? – сесканиб сўради Саида.

– Мен... Эшикни оч, Саида! – деб босиқ овоз билан сабрсизланиб жавоб берди ташқаридаги одам.

– Сен кимсан? – шубҳаланиб яна сўради Саида ва деразадан ўзини четга олиб, лол бўлиб анграйиб қолди.

– Ҳой, бу менман, Саида, оч эшикни!

Саида деразага яна қадалиб қаради-да, бирдан бошини ушлаб, эшикка югурди. У калтираган кўллари билан қоронғида эшик илгагини тополмай пайпасланиб, сўнгра уни шартта очиб юборди-да, овоз чиқармай рўпарасида турган кишини қучоқлаганча йиқилди.

– Энамнинг боласи! Энамнинг боласи! – дерди у шивирлаб, сўнг тоқати тоқ бўлиб: «Исмоил!» деб унинг ўз отини айтиб, қувончдан хўнграб йиғлаб юборди. Худо уни қаердан етказди: унинг аскарга кетган умр йўлдоши омон-эсон қайтиб келибди! Ана у, оғзидан махорка ҳиди келиб турибди. Кулранг шинелининг ёқаси таёқдек қаттиқ экан.

Исмоил нимадандир сескангандек, вужуди қалтираб, қўли билан Саиданинг бўйни ва бошини шошилишч равишда тез-тез силарди.

– Қани, ичкари кирайлик! – деди у, Саидани кучоклаб остонадан уй ичига олиб кираркан.

– Ана холос! – деди Саида ҳушига келгандек. – Ия, вой шўрим, онамдан суюнчи олайн!..

– Жим! – Исмоил унинг қўлидан ушлаб олди. – Шошма, уйда ким бор?

– Ҳзимиз, ўғлингиз бешикда!

– Қўя тур, ўпкамни босиб олайн!

– Онам хафа бўлади.

– Сабр қил, Саида!

Саида ҳали ҳам кўзларига ишонмагандек кучок очиб Исмоилнинг бўйнидан каттиқ кучиб олди. Қоронгида улар бир-бирларининг юзини кўрган эмас, бироқ кўрган-кўрмаганда нима – кигиздек қалин шинель остидан Исмоилнинг юраги дукиллаб ураётганини Саида бусиз ҳам яхши сезиб турарди. Унинг иссиқ ва совуқдан қотиб тўрлаб кетган лабларини у ҳозир тушида эмас, балки ўнгида ўпаётган эди.

– Қачон қайтдингиз? Бутунлай бўшаб келдингизми? – деб сўради ўзига келган Саида. Энтикиб турган Исмоил овози титраб, шошиб-пишиб гапирди:

– Станциядан тушганимга бир оз бўлди... Тура тур, мен хозир...

У шошилиб эшикка чикди-да, саройга яширинча кириб, дарров қайтиб келди. Исмоил қўлига ушлаб олган милтиғини ташқари уйдаги шохларнинг остига тикиб юборди.

– Бу нима? – деди Саида. – Уйга олиб киравермайсизми?

– Нафасингни чиқарма, секин!

– Бу нима қилганингиз?

Исмоил жавоб бермай Саиданинг қўлидан ушлаб:

– Юр, ўғлимни кўрсат! – деди.

* * *

Ҳар кун окшом юлғун аралаш кўм-кўм чий ва камишзорлар билан қопланиб ётган кенг даладан Саида якка ўзи ўтин кўтариб келарди. У сойма-сой, қирма-қир, ўнқир-чўнқирлардан юриб ўтиб, овулнинг устига етганда, тепаликка ўтириб олиб, сўнгги бор дам оларди. Кўкраклари аралаш танғиб олинган аркон ҳалқасини бўшатиб, юзидаги терини сидириб ташларди-да, гавдасини ёзиб, орқасидаги ўтин ғарамига суянганича бир зум қўзғалмай ўтирарди. Атроф туман, овул кўчаларида кетаётган араваларнинг тарақ-туриғи ва нари-бери ўтиб турган йўловчиларнинг гангир-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ғир-ғир эсаёт-

ган майин шабада қовурилган жўхори ҳидини аҳён-аҳёнда димокқа келтириб уради.

Саида бу сафар дам олишга улгурганича йўқ эди, пастликдан паровознинг кичқирган овози янграб, катта куч билан дара томонга бирин-кетин чувалашиб ўтиб бораётган поезд вагонлари элас-элас кўзга чалиниб қолди. Саида паровоз кичқириғини эшитиши биланоқ ўзининг тепаликда ўтирганини пайқаб, атрофга аланглаб қаради-да, шошилинич равишда арқонни яна қайта тортиб боғлади. Паровознинг гудоги Исмоилнинг тунов кунги эшелондан тушиб қолиб, тунда қочиб келганини эслатиб, унинг кўнглини ғаш қилган эди.

Саида кўчага яқинлашиб бораркан, йўлда бирон кимса йўлиқиб қолишидан хавотирланар ва: «ойдин кечалар тезроқ ўтиб кетса-чи!» деб ўзича кўнглидан ўтказарди. Шундагина ҳар қандай шубҳалардан қутулар, Исмоилга овқат ҳозирлаш учун кунига ўтинга қатнашдан озод бўларди. Хотин-халажлар ўтин бор ерга бизни ҳам олиб борасан деганларида, Саида уларга лом-мим демасди. Ҳаммани қўйиб, уларни ғорга эргаштириб бориб бўлармиди! Исмоил ўша ерда эмасми, худо асра-син, агар улар бирон нарсадан хабар топиб, шубҳаланиб қолсаларми! Исмоил кундуз кунлари ғорда ётиб, ойсиз қоронғи тунларда яширинча уйга қайтарди. У уйга келган пайтларда ҳам деразаларни маҳкамлаб, эшик илгаги-

ни ичидан илиб ўтиришарди. Ҳар эҳтимолга қарши Саида сўрининг остидан ўра казиб, унинг устини чий ва кигиз билан беркитиб, тайёрлаб қўйган эди.

Улар шу зайлда ҳаёт кечирар эдилар. Чала-чулпа эшитган қулоқлари овда бўлиб, кампир онаси бўлар-бўлмасга атрофга аланглаб, жияги қизил, хиралашиб қолган кўзлари билан ўғлига ачингандек гамгин термилиб: «Эҳ, болам, шўрлик болам!» дегандек хўрсиниб йигламсирар эди.

Исмоил овулда нима гаплар бўлаётганлигини сўраб қўяр, ёки бўлмаса кўпинча чарчаган кишидек, бошини қуйи солиб, ўйлаш нима эканлигидан ҳали йироқ бўлган уч ойлик боласини қўйнига олиб, қаршисидаги қозонга, қачон қайнар экан, дегандек термилиб, ковок осиб ўтирарди. Ёруғ тушмасдан ўз ўрнига етиб олиши учун унинг овқатини эртaroқ бериб жўнатиш зарур эди. Саида ўчоқ бошида ўралашиб юраркан, эри томонга бир қараб олиб, ўзича ҳар хил хаёлларга бериларди. У Исмоилга ачинар, ундан айрилиб, етим-есир бўлиб қолмасак эди, деб кўрқарди. Ёруғликка чиқмай ғорда ётаверганидан Исмоилнинг ранг-рўйи синикиб шишиб кетган, иякларисидаги ўсиб кетган соқоллари ҳам тикандек диккайиб турарди. Унинг кўзлари гоҳ айбдор кишидек аланглаб, гоҳ қорачиғидаги қора нукталар ўтдек ёниб, еб қўйгудек ўкрайиб қарарди. Унинг важоҳатини кўриб киши беихтиёр хангу мангу бўлиб қоларди.

Исмоил илгарилари ҳам шундай эдими? Куёшдан қорайиб кетган кучли мускуллари тердан йилтираб, эртадан кечгача чарчаш нималигини билмай ишларди. Ушанда Саида иккалалари иморат курдилар. Ушанда турмуш кечириш қандай бўлиб, қандай қўйиши ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди. Улар ҳам бошқалар қатори колхозда ишлаб, бахтли ҳаёт қуриш, бола-чақали бўлиб, уларни вояга етказиш орзуси билан яшар эдилар.

«Иморатни битказсак, чорбоғни бегона кўзлардан девор билан ўраб олсак, айти муддао бўларди!» деб юрарди Исмоил. Энди-чи... Энди бўлса у қочқин. Ҳатто ўз уйига ҳам очиқ кела олмайди, кечасилаб ўғридек яшириниб келади. Келганда ҳам ўз уйи унга ўлан тўшак бўла олмайди, балки бошқа бирор бегона ерда ўтиргандек ҳадиксираб, қаттиқроқ сўзлашдан чўчиб, шивирлаб гапиришарди. Саида буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб ўтирган бўлса ҳам, кўнглига олмасликка ҳаракат қиларди.

Эри ўғлини олиб, ўз ёнига келиб ўтирган ўша тунларда Саида бир соат бўлса ҳам ҳамма нарсани унутиб, бахтиёр ҳаёт кечиришни жон-дилидан орзу қиларди.

«Майли, уни қочқинчи деяверсинлар, менга олтин боши омон бўлса бўлгани!» – деб, ҳамир ёя туриб ўзини ўзи юпатарди. Эркак киши нима қилса ўзи билади. «Ҳар кимга ўз жони азиз, бу урушда ўзини эҳтиёт қилган кишигина тирик қолади!» – деб Исмоилнинг ўзи айтмабмиди.

Демак, унга ақл ўргатиш менинг вазифам эмас, ҳаммани қўйиб, суякни этдан ажратиб, уни ёмонотликка чиқаришга йўл қўярмидим. «Тушимга кирмаган, ота-бобом кўрмаган аллақаерларга, ернинг остидаги фронтга бориб жанг қилишни менга ким қўйибди. Бир кунлик умрим бўлса ҳам шу ерда ўтказаман!» – деб тўғри айтади у.

Ҳақиқатан ҳам фақат Исмоил билангина иш битармиди? Ҳеч кимга заррача зиёни тегмаган бўлса, қочса ўз бошини сақлаб қочиб юргандир. Бундан ҳукуматнинг хазинаси камайиб қолармиди! «Худо хоҳласа, бир амаллаб қишдан чиқиб олсак, баҳор келиб доvon очилиши биланок Чотқолга кетамиз» дерди эри. У ерда – «Чўнг жиланда Исмоилнинг туғишган, ишончли кишилари бор. У ерда сен келдинг-қўйдинг деб ҳеч кимнинг иши бўлмас эмиш. Ҳа, Чотқолгина эмас, ундан нарига бўлса ҳам майли. Исмоил ёнимда бўлса бас, барига кўнавераман. Қани энди қишдан омон-эсон чиқиб олсак. Уйда жўхори ҳам оз қолган, қишнинг ярмигача аранг етиши мумкин... Халқнинг турмуши илгаригидек эмас, танқислик, уларнинг ҳам баҳорга етар-етмас донлари қолган...».

* * *

Эрта билан ариқ бўйидаги шувокларнинг учлари оқаришиб, қуврайларнинг қиров босган уруғлари ерга тўкилиб, лайлакқор бир ёғиб, бир тиниб, эриб ётган

эди. Овул орасидаги экинзор ерларда ёйилиб юрган куй-кўзиларнинг намли жунларидан кунғир буг кўтарилиб, уларнинг орқасидан қолишмай шақшақлашиб эргашиб юрган зағизгонлар қизил эт излашиб, бир кўйнинг устидан иккинчисига учиб кўнишарди. Тоғ орасига туманли киш ҳам кириб келди. Уруш бўлса кундан-кунга кучайиб, якин орада тўхтамайдиганга ўхшарди. Фронтга эса тобора кўпроқ одам жўнатилмоқда эди.

Бу гал сокол-мўйлови эндигина сабза уриб келаётган ўн саккиз-ўн тўккиз ёшлардаги ўспирин йигитлар ҳам ёппасига жўнатилаётган эди.

– Бўталарим, кечагина ялангоёқ чопқиллаб юрган болалар бугун ҳадемай кап-катта бўлиб, ёшликнинг гаштини сурмай, дунёнинг ҳузур-ҳаловатини татимай жўнаб кетишаётир! Эҳ, ер юткур герман, ажалинг етмади, биз кутулмадик! – дейишиб, чол-кампирлар ҳасса-таёкларини судрашиб, букчайганларича бўза ичилаётган уй ёнидаги четанли аравалар атрофига тўпланишаётган эди. Бўзачининг уйдан болаларнинг қиз-келинлар билан сўнгги марта тўпланишиб киши қалбини изтиробга солиб, ҳаяжонлантириб, қандайдир хониш билан куйлаётган овозлари эшитиларди.

– А-а, садағанг кетайлар, овозларингни эшитадиган кунлар яна келармикин! – дейишиб кампирлар кўз ёши тўкишарди. Саида ҳам уларнинг орасида ўтирган эди. Ҳали

унинг якин кайин иниси Жумабой ҳам ширакайф бўлиб келди:

– Юринг, янга, буза буюриб келдик, ўша ердан хайрлашиб жўнамоқчи бўлдик.

– Юринг...

Саида Исмоилга обориш учун ёргичокда толқон туйиб ўтирган эди. У боланинг кўнглини ўкситгиси келмай, нима дейишини ҳам билмай қолди:

– Сизларни кўчадан кузата қолайин, айланай, менинг у ёкка боришим уят-ку...

– Нимаси уят, ҳеч бўлмаса Исмоил акам учун кузатарсиз-ку, ҳозир у урушда ўт кечиб юргандир... Насиб қилиб учрашиб қолсак, янгам кузатиб қўйди, деб айтаман. Душманни енгиб ғалаба билан келсин, десангиз, юринг, ўз кўзингиз билан жўнатиинг. Менинг бошқалардан қаерим кам. Ҳаммани ота-онаси, ака-укалари жўнатишаётир, мени-чи?..

Саида унинг бу сўзларидан довдираб, нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди. Унинг қизариб кетганини Жумабой ҳам пайқади:

– И-и, янга, қизиқ экансиз, шунга ҳам уялдингизми! Қани бўлмаса юринг, орқада қолмасдан юринг!

Ҳозир ҳам Саида унга тик қарай олмай, ўзини одамлар орасида ётсираб, айбли сезгандек, рўмоли билан оғзини беркитиб жимгина ўтирарди. Мана, эрта-индин ажал би-

лан олишадиган бу ўспирин йигитларнинг сир бой бермай ўзаро чуғурлашиб, хиргойи қилиб ўтиришлари уларни кўзга айникса оловдек кўрсатиб, туғишган оға-иниларни эслатарди. Дарҳақиқат, инсоннинг кадр-қиммати ҳам кўпинча шундай айрилиқ кунларда билинмайдими? Уларнинг фақат ўзлари ҳақида, ўз тақдирлари тўғрисидагина эмас, балки бунда қолаётган эл-юртининг тақдири ҳақида ўйлаётганларини ўйласанг, юрак-бағринг эзилиб, узилиб кетгандек туюларди.

Ана, бўзадан юзлари қизариб, лоларанг бўлиб кетган Жумабой қувончга тўлиб, бесўнақай гавдасини эплай олмай, қўлида коса ушлаганча тепаликда гандираклаб турибди. Унинг туғишган акаси – овул бахшиси Мирзакул чап қўлидан ажраб, яқинда фронтдан қайтган. У ҳозир овулда Қишлоқ кенгашининг раиси бўлиб ишлайди. Мирзакулнинг ашулаларини ҳатто кўчада ўйнаб юрган майда болалар ҳам айтиб юришади. Уларни эшитсанг борми, этинг жимирлашиб, кўзингдан юм-юм ёш оқади. Жумабой ҳам ҳозир акасининг севимли ашулаларидан бирини чўзиқ овоз билан куйлай бошлади:

«...Эй-и-и!..

Олтмиш вагонни тиркаб,

Ўқдек учган паровоз.

Овулимдан жўнаятман,

Қадрдонлар, хайр-хўш!

*Етмиш вагонни тиркаб,
Елиб учган паровоз,
Юртимдан кетаялман,
Янгаларим, хайр-хўш!..»*

– Оқ йўл, йигит! — деб ўтирганлар бир овоздан маъкул-лашди. — Сени янгаларингдан жудо қилган душманни енгиб омон кел!

Жумабой бошини юқори силтаркан, кучга тўлиб, ҳеч кутилмаганда улгайиб қолгандек бўлди-да, юзида харбийларга хос жиддийлик акс этди. У деразадан кўриниб турган тоғ чўққиларидан кўзини узмай, ўзининг киндик қони томган ер, униб-ўсган овулидан яна бир соатдан сўнг бутунлай йироқлашиб кетишини кўз олдига келтиргандек куйлашда давом этди:

*«Эй-и-и!..
Арис сари кетармиз
Олатогдан кўз узмай.
Қорли чўққилар ҳам эсилар
Биздан айрилиб қолмай!..»*

Ўйга чўмиб ўтирган Саида ҳозир ҳамма нарсани унутган эди. Унинг назарида ер ости йўлидан анча нарига чўзилиб кетган қозоқ даштларидан тутунини бурқситиб елдек учиб бораётган поезд вагонлари эшикларига тўпланишиб олган йигитлар тобора ўзларидан узоқлашиб, секин-аста кўздан ғойиб бўлиб бораётган Олатоққа қараб

ашула айтиб, қўлларини силтаб хайрлашаётгандек туюлди. Шунда Саида ўзини ҳам поезд билан бирга, худди ёнмаён югуриб бораётгандек, кейин унга ета олмай орқада қолиб, гандираклаб, симёғочларга суяниб қолгандек ҳис этди. У эмас, балки симёғочларнинг темир қўбиз сингари «бўтадай» бўзлаб ётгани кулокка чалинарди.

Жумабойнинг ашуласини бутун вужуди билан берилиб тынглаган Саида секин бошини кўтариб, атрофда ўтирган-турганларга бир сидра назар ташлаб чиқди. Гўё овул атрофига аждаҳо келиб қолгану, ўша ерга тўпланишаётган ёшлар ютиб юборгудек наъра тортиб бўкираётган афсонавий аждаҳо билан олишувга шайланаётгандек, халқ билан бирга йиғлагани йиғлаб, кулгани кулиб, бироқ бошга тушганни кўз кўрар, деғанларидек, сеники-меники демай, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик билан охирида ўйнаб-кулиб бир-бирларига яхшилик тилаётганликлари Саидага чексиз қувонч бағишлаб, унинг қалбини ҳаяжонлантириб юборди.

Кани энди, кўлидан келса-ю, Саида уларни ўз паноҳига олиб, ўзиёқ душманни тор-мор этиб ташласа. Хаёлида у ҳозир ўрнидан тура солиб: «Эҳ, садағаларинг кетай сиздек болаларни. Эндигина гулдек очилган чоғларингда эл-юртдан ажраб, бўзлаганча бош олиб кетсаларинг! Рухсат беринглар, сизлар учун мен борайин!» – деб ҳаммага ошқора айтишни хаёлидан ўтказарди. Бироқ шу заҳоти,

Исмоилга толқон туйиб етказиш зарурлиги эсига тушиб қолди. Унинг хаёли гоҳ Исмоилда, гоҳ уйида, гоҳ ҳарбий хизматга жўнаётган кишиларда яшин тезлигида учиб юрарди.

Йигитлар ташқарига чиққанларида, аравалар атрофига тўпланишиб турган халойиқ ҳам аста-секин чайқалиб кўзгала бошлади.

Бурул соқол, чаноқ суяклари чикқан, қизил юзли йилқичи Парпи йиғин чеккасида отини гижинглатиб:

– Омин! Ота-боболаринг арвоҳи қўлласин, ғалаба ёр бўлсин сизларга! – деди. Кейин яна нимадир айтмоқчи бўлди-ю, бироқ чамаси келмай от ёлига энкайиб, туртиб чиққан елкаларини ирғаб-ирғаб, овулдан ташқарига йўртиб кетди. Афтидан, у номуси кучлилик қилиб, кўпчилик ичида кўз ёшини кўрсатмасликка ҳаракат қилди шекилли.

Қий-чув аралаш аравалар узоқлашиб, туман ичида кўринмай қолди. Бироқ музлаб қолган йўлдан кетиб бораётган арава ғилдиракларининг тақир-туқур овози анча вақтгача эшитилиб турди. Аравалар текис йўлга чиқиб олганларидан кейин, жимиб қолган болаларнинг:

*«...Юртимдан кетаяпман,
Янгаларим, хайр-хўш!..»*

– деган овозлари яна акс садо бергандек кулоқлар остида жаранглаб, хотинларнинг кўнглини ўкситиб, чуқур изти-

робга солган эди. Барчанинг кўнглида: «Буларнинг кайсиси келиб, қайси бири қоларкин?» – деган хаёл хукмрон эди. Саида алам ичида маъюсгина термилиб турган халқни кўриб:

«Эрим уйга йўлай олмай қочиб юрибди, деб ношукурчилик қилмасам ҳам бўлади, ишқилиб, бир амаллаб ўз жонини омон сақлаб юрса бўлгани» деб худога ёлвориб, ўзига тавба-тазарру қилаётган эди.

Овозлар тиниб, овул тинчлангандан сўнг, Саида халтадаги толқон билан бир-иккита нонни кўйнига тикиб, ўроқ ва арконларини олди-да, тезгина ўтинга чиқиб кетди. Бутун адирларни туман қоплаб олган, кўм-кўк тоғ багирлари тун каби жимжит, «қағ» деган қарға, «кук» деган кузгуннинг овози эшитилмайди. Фақат шамолнинг секин вишиллаб келаётган илон сингари унда-бунда тўп-тўп бўлиб ўсиб турган қамишларни сийпалаб ўтган овозигина эшитиларди. Туман ичида бир аёл, кўркув аралаш атрофга назар ташлаб, ўзининг энг яқин, энг меҳрибон кишиси хузурига шошиб бораётган эди.

* * *

Кейинги пайтларда почтачи Қурмон оға кўча этагидаги иккала хонадонга йўламай, шошилган бўйича четлаб ўтадиган бўлиб қолган. Унга кўзи тушган Тўтиой, эридан хат келмаслигига кўзи етган бўлса ҳам, ўғирда туя-

ётган машоғини қолдириб, қоқ суяк бўлиб кетган чайир қўлларини силтаб, бўғиқ, титроқ овоз билан қичкирди:

– Хой, почтачи амаки, бизга хат борми?

Шу маҳал кун кизиғида тош ўйнаб ўтирган Тўтиойнинг учала боласи бундан хабар топиб, шовқин солишиб, қийқиришиб, биридан бири ўзиб, ғизиллаганча югуриб қолишди:

– Ана, ана Курмон амаким! Кўряпсанми!

– Отамнинг хати!

– Отамдан хат келди!

Почтачи чол довдираб, уларга жавоб қайтараман дегунча болалар етиб келишиб, от тизгинидан, узанги боғларидан торткилашиб, овулни бошларига кўтариб қийқиришарди.

– Қани, отамнинг хати?

– Мен оламан!

– Йўқ, мен, мен оламан, Курмон амаки, менга беринг!

– Вой тирранчалар-эй, бу хат эмас, деяпман-ку! У, кўкуй, хой, – дерди шошиб қолган Курмон оға. – Билмасдан бақираверасизларми?

Болалар аразлашгандек, нафасларини ичларига ютиб жим қолишди. Уларнинг кетишларини ҳам, қолишларини ҳам билмай, бирон нарса кутаётгандек ишончсиз термилиб туришларини кўриб, Курмон оғанинг ҳам жаҳли чиқарди, ҳам ичи ачирди.

– Сиз, қароғларим, балки хатни яшириб қўйди, деб ўйлаётгандирсизлар, ишонмаётган бўлсаларинг, мана, ўзларинг ҳам кўринглар, – дегандек қўлини қўйнига солиб кўрсатади. – Мана, йўқ! Агар менинг ихтиёримда бўлса эди, сизларни бунда интизор қилиб қўймасдан, уларга кунига уч мартадан хат ёздириб турган бўлардим-ку! Иложи йўқ-да! Бугун келмаса, эртага келар, эртага бўлмаса, индин келар... Жимгина ўйнаб юраверинглар, худо хоҳласа, келаси бозорга олиб келаман... Бу тушимга ҳам кириб чиқди, назаримда, хат келиб қолаётгандек. Қани энди ўйнанглар... Саида янгаларингга ҳам шундай деб айтиб қўйинглар, унга ҳам бозор куни хат олиб келаман.

Чол отини буриб, йўлга тушаркан, ўзича ўйлаб борди.

«Ишқилиб, қариган чоғимда бола-чақанинг кўзига шумшук кўриниб қолмасам бўлгани-да... Бундан кўра, кетмон ишига қўйганлари ҳам маъқул эди!..»

Қурмон оға хаёл аралаш, одатдагидек отининг таниш хонадонларга бурилиб кетаётганини пайқаб қолиб, тезда тизгинини буриб олди-да, қоқилиб кетган отнинг бўйнига қамчи билан савалай бошлади:

– Ана, ана бўлмаса! Ҳе, ҳаром ўлгур! Хосиятсиз мол шундай бўлади!.. Хат келса ўзимок чопиб бормасмидим!

Саида тўқайдан ўтин кўтариб келганда, доим унинг олдига Тўтиойнинг ўртанча ўғли – отасининг фуфайкаси-

ни шалвиратиб кийиб олган ва олд тишларини иржайтириб юрадиган Ҳасантой чикиб турарди. Унинг ҳеч қандай борди-келди билан иши йўқ бўлиб, шумликни ҳам билмас, кишиларни ҳам ёқтирмасди.

– Саида янга, Исмоил акамдан хат йўқ, бизга ҳам келмабди! Қурмон амаки келаси бозорга олиб келаман деди! У туш кўрибди, – дерди у ажабтовур катта одамлардек. Содадиллик билан айтилган бу сўзлар Саида учун қанчалик оғир туюлишини Ҳасантой билса эди!.. Саиданинг узок йўл босиб, не азоблар билан кўтариб келган ўтини шу чоқ яна зилдек салмоқланиб, эшик олдига беш-олти қадам қолганда у ҳолдан тойиб, деворни ушлаб, гандираклаганича ўтинни ерга ташлаб юборди-да:

– Э, худойим, ҳеч бўлмаса ўша етимларнинг отасидан бирор яхши хабар келса-чи! – деб ўзига-ўзи гапираётгандек, бўйинларига ёпишиб қолган соч толаларини тартибга солишга ҳам ҳоли келмай, шалпайганича деворга суяниб қолди. Саида Тўтиойнинг болаларига хат келса, нима учундир ўзини ҳам тасалли топаётгандек ҳис қилиб юрди. Баъзан кечалари Ҳасантойнинг ўша айтган сўзларини эслаб, Саида кўркувга тушарди: Ҳасантой кўпдан бери «Исмоилдан хат олиб келдингизми?» – деб Қурмондан сўраб туради. Исмоил бўлса Қурмонни кўрсанг, йўлда-чўлда, ҳар замонда хат-хабар сўраб тургин, деб Саидага уқтирарди.

Саида ҳам, Курмонни кўрсам албатта сўрайман, деб кўнглидан ўтказиб қўярди-ю, бироқ ҳар сафар ҳам бунга юраги довламай, ўзини ўзи алдарди.

Тўтиой ҳам Саидаларнинг шундай ёнгинасида яшарди. Эл оёғи босилиб, овулга жимлик чўкканда, Саида Исмоилнинг кийимларини ювишга киришди ва тонг отгунча мижжа кокмай уларни ўтга тоблаб қуритиб, эрта азонда ҳар кунгидек сувга чиқди. У остонадан хатлаб чикиши биланок қор қалин тушганини кўриб, унинг бир тусда оппок оқариб ётганидан кўзлари жимирлашиб, кўнгли беҳузур бўлаётгандек туюлди. «Вой, кўзим тиняпти, наҳотки бўйимда бўлиб қолган бўлса?» – деган ўйга бориб, чўчиганидан қўлидаги пақирини ерга тушириб юборди. «Худойим, ўзинг сақла, эл-юрт кўрса нима дейди. Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, бу – туни билан ухламаганлик аломати!» – деб яна ўзига-ўзи тасалли берди ва бу ҳақда қайтиб ўйламасликка, уни ёддан чиқаришга ҳаракат қилди. «Ундан кўра Исмоил ҳақида ўйлайин, унинг ҳоли нима кечдийкин?..» Саида Исмоилни эслаганда кўнгли ғаш тортиб, безовталанарди. Мана, қаҳратон киш ҳам келди, ёгин-сочин, изғирин-бўронли далада ғорда ётиш осонми?

Дарвоқе, қиш биратўла қиличини қайраб келяпти. Куни кеча қорайиб, куёш нурини шимириб ётган далалар бугун қор билан бир текис қопланиб, кўнғир тусли

туман тоғ ёнбағирлари бўйлаб эринчоқлик билан сузиб юрарди. Музлаган ариқ бўйидаги ёш толчалар эгилишиб, бутоклари у ёқ-бу ёкка тебраниб турарди. Ҳавода бир маромда учиб юрган конгалаш, қора-қизғиш булутлар тобора калинлашиб, осмон гумбази пасайиб, олам торайиб, кичрайиб қолаётгандек сезиларди. Туни билан ёғиб чиққан қор ҳозир майда-майда учкунлаб, вақти-вақти билан эсан шамолдан чўчигандек ҳавода капалак сингари учиб юрарди. Овул сув сепгандек жимжит, совуқдан ҳеч кимнинг тургиси йўқ эди.

Саида уйдаги катта ола кигизни бир амаллаб Исмоилга элтиб бериш ҳақида ўйлаб пақирларини кўтарганича қор кечиб борарди. Шу заҳоти бирдан қор устидаги сой томонга қараб кетган изни кўриб қолиб, бу ким бўлди экан, дейишга улгурганича ҳам йўқ эди, рўпарадан сув кўтариб келаётган Тўтиой чиқиб қолди. Унинг оёғида ҳалпиллаган катта этик, ўзи бўлса ингичка, озғин, чопонини аркон билан эркакчасига сиқиб боғлаб олган эди. Тўтиой Саидани кўриши биланоқ пақирларини ерга қўйди-да, совуқдан увушиб, кўкариб кетган қўлларини уқалаганича туриб қолди.

– Сен кечаси билан ухламай чикдинг шекилли, рангла-ринг синиқиб, кўзларинг киртайиб қолгандай.

– Шундай, бир оз бошим оғриб турибди, – деди Саида секингина ва яна шошилинч равишда қўшимча қил-

ди: – Ухладим, шундай узоқ кечада ухламай нима ҳам қилардим? – Саида бу сўзларни айтишга айтди-ю, ўзидан хавфсираб қолди: «Балки, Тўтиной кечаси ташқарига чиққан бўлса, туни билан кир ювиб чиққанимдан хабар топгандир. Ҳозир сўраб қолса нима дейман?» – Ҳақиқатан ҳам туни билан ухлай олмадим, болам кечаси билан тинмай йиғлаб чикди, қийналганимча бор, – деди яна Саида сир бой бермай.

Шундайку-я, дегандек Тўтиной бошини чайқаб қўйди:

– Сен ҳам менга ўхшаб ёлғиз бошсан! Кампиринг уйдан чиқмайди. Ҳалиям эплаб-сеплаб болангни боқиб турганига шукур қилиш керак, ўз ота-оналаринг бўлса сендан йироқда, йилқи билан овора.

Тўтиной чурқ этмай, хомуш бўлиб турган Саидага қараб ўйчанлик билан хўрсиниб қўйди. Унинг бундай маъноли қарашларидан хотинларга хос юмшоқ кўнгиллилиги ва ич-ичидан ачинаётганлиги сезилиб турарди. Уч болани боқаман деб эртаю кеч уриниб юрган Тўтинойнинг кўзлари кишига доим ўқрайиб қарарди, ҳозир эса унинг юмшаб, очиқ чехра, самимий илтифот билан мулойим термилишлари Саида қалбига илиқлик бахш этган эди. «Чамаси, қизлик пайтларида Тўтиной жуда гўзал бўлган кўринади. Ҳасантойнинг жовдираган ёқимтой кўзлари ҳам худди ойисиникини эслатарди. Бироқ буни ҳанузгача пайқамай юрган эканман!» дерди у ичида.

Тўтиой Саидага қараб афсуслангандек:

– Хат келмади деб қайғурасан, кўргулигимиз бор экан, пешонада ёзилгани шу бўлса, кўлимиздан нима ҳам келарди! Мен уч етимча билан ўтирсам, сен бўлсанг турмушга чикканингга ярим йил бўлмай, дунёнинг аччиқ-чучугини бирга тотмадинг... Янги фарзанд дунёга келса-ю отаси уни кўрмаса... Эй, нимасини айтасан... Ҳаммаси ҳам майли-я, икки энлик хат келмаётгани ёмон!.. Бунга ўйласам ҳафсалам пир бўлади-ю, кўлим ишга бормай қолади... Мана, қиш ҳам кириб келди, болаларимнинг бўлса кийим-кечаги йўқ – яланғоч, бор ишонганимиз икки қоп жўхори қолди, холос, бу нима бўларди! – Тўтиой тиркираб чиққан кўз ёшларини аччиқлангандек сидириб ташлаб, пакирларини кўтарганича одимлаб кетди.

Тўтиойнинг ҳеч нарсадан хабари йўқлигидан бир хурсанд бўлиб, бир кўркиб, Саида нима дейишини билмай, унинг орқасидан хангу манг бўлиб қараб қолди. Одамгарчилиги тоғ каби юксак бўлган бу муштдек, озғин аёлнинг инсонга бўлган меҳру муҳаббати, шижоати ва хушфезлиги Саидани ғоят руҳлантириб юборди, яна бир чеккаси «сенинг тақдиринг ҳам меникига ўхшайди» деб раҳмдиллик қилаётгани уни қандайдир айбдан оқлаётгандек бўлди. Саида қалбини ҳаяжонга солаётган нозик хис-туйғуларни баён этишдан ўзини ожиз сезиб: «Мен нима ҳам қилардим, ҳар ким пешонасига ёзилганини кўради. Насиб қилса бо-

лаларнинг бахтига оталари кайтиб келар...» дейиш билан чекланди.

Тўтиойнинг эри Бойдали колхоз тузилгандан бери да- лада сувчилик қилган. Саида кечкурунлари ишдан қайтиб келаётганда ҳам кўшниси Бойдалининг сув тараб, экин суғориб юргани устидан чиқарди. У, почаларини тиззаси- дан юқоригача шимариб олиб бақувват гавдалари билан у ер-бу ердан ҳатлаб ўтиб, сув тараб юраркан, ботиб бо- раётган қуёшнинг заррин нурлари тебраниб турган экин- ларнинг уч-учларини қучар, Бойдалининг қўлидаги кат- та кетмон эса ҳар қулочкашлаб урган сари кечки ҳавода яшин каби ярақлаб кетарди. Овулдагилар: «Дехкон бо- бом миришкор сувчи, қўли гул!» – дейишарди у ҳақида гап кетганда. Ўрқачланиб оқаётган сувдан хотин-халаж- лар этақларини липпаларига қистиришиб, қўл ушлашиб ўтаётганларида, нарида сув боғлаб юрган Бойдали ўзича хахолаб завқланиб куларди.

– Ҳой, қақиллаган қаламқошлар алвастини кўргандек чўчийсизлар-а! Кўркмасдан ўтаверинглар! Биронталаринг оқиб кетсаларинг, охири қўлимга келиб тушасизлар, эрка- латиб қўяман.

Шунда тенгқур дугоналар:

– Ҳа, эркалатмай куриб кет, сувинг тошиб кетгур! Анчайинда эркалатмаган, оқиб борганда эркалатарми- динг? – деб хандон отиб кулишарди.

Бойдали ҳам уларга кўшилиб далани янгротиб завк билан хахолаб куларди.

Бир қарасанг ғира-шира ичида кенг дала бўйлаб Бойдалининг кетиб бораётгани кўринарди. Кетмонини елкасига ташлаганича сафарда юрган сайёҳ баҳодирлардек Бойдали у ер-бу ердаги экилмай ола-була бўлиб қолган ерларини назардан ўтказиб, аста-секин олислаб, кўздан ғойиб бўларди. Бойдалининг табиати ҳам шалдираб окқан шўх ариқ сувини эслатарди. Саида бир куни кўшниларианикига кириб қолганда, юпқа лабларини қисиб, капгир билан қозон тубини тешиб юборгудек қалдиратиб ковлаётган Тўтиойнинг нимадандир хафалангандек ўз болаларини уришаётгани ва нариги ёқда болаларига ўйинчоқ ясаб бериб ўтирган эрининг:

– Эй, хотин, уларни нега беҳудага уришаверасан, учала шунқорни ҳам ўзинг тукқансан, мен учун бундан ҳам ортиқ давлат борми? Бошқалардан ёмон яшаётганимиз йўқ, шукур, уйлари бўлса бор, эл қатори еярга нони, киярга кийимини топиб турсам, яна нимага куйинаверасан? – деб тургани устидан чикди.

Бойдали армияга кетгандан кейин кетма-кет хат келиб турди, бироқ кейинчалик Исмоилдан ҳам, Бойдалидан ҳам хат узилиб, Курмоннинг уларникига кирмай четлаб юрганининг боиси ҳам шундан. Бечора чол худди бўйнидан қарзини уза олмай қочиб юргандек, ношуд оти-

нинг биқинларига ниқтаб, йўртиб ўтадиган бўлган кундан бошлаб, Қишлоқ кенгашининг раиси Мирзакул иккала хонадондан ҳам тез-тез хабар оладиган бўлиб қолди. Шунинг ўзиёқ Саиданинг кўнглига ғулғула солиб, дилини ғаш қилиб қўйган эди. Балки Мирзакул Исмоилнинг қочиб юрганини сезиб қолгандир. Ундай деса, Мирзакулнинг кўринишидан ҳеч нарса сезилмасди. Шу кунга қадар Исмоилнинг аскардан қочиб яшириниб юрганини овулда бирон кимса сезмаган эди.

Исмоил жуда эҳтиёткорлик билан иш кўрарди.

– Саида, замон бошқача, яна оғзи бўшлиқ қилиб бировга гапириб қўйма. Бошқалар тугул, ҳатто отам тирилиб келса ҳам, нафасингни чиқарма. Тушундингми? – деб доим уқтириб турар эди.

Мирзакул нари ўтиб, бери қайтганда, гўё иш билан келгандек, бу иккала хонадонга йўл-йўлакай кириб ўтарди. У аввало Тўтиойларникига кириб:

– Ҳой, Тўтиой! Бормисизлар? – деб кўярди от устида туриб.

Аскарга кетаётганда Мирзакул тулки телпагини бостириб кийиб олган, қора мўйловли, хушбичим, қувноқ йигитча эди. У билимдонлиги ва ўткир овози билан бутун овулдагиларни ўзига ром қилиб олганди. Бироқ фронтга бориб, бир қўлидан ажраб, ярадор бўлиб қайтгандан бери у бурунгисидек эмасди. Сўзларни кесиб сўзлаб, сал нарса-

дан жахли кўзғарди. У бўронда кўпорилиб, шох-бутоқлари қайрилиб, синиб ётган дарахтдек, бир елкаси бир оз қуйига осилиб, ич-ичига кириб кетган юзлари сарғайиб, чайир бўйинлари темирдек қотиб кетгандек кўринарди. Илгари кўбиз чертиб, куйлаб юрган Мирзакул энди бўш қолган енгини чўнтагига қистириб олиб, соғ кўли билан кўбиз торларини чертаётгандек қизишиб кетганини ўзи ҳам сезмас, кўлини ҳавода ҳаракатлантираркан, хириллаган овози гоҳ ўйга чўндириб, гоҳ ғазабга тўлгандай кучайиб, фронтда бошидан кечирганларини куйларди.

Мирзакул Тўтиойнинг ҳовлисига келганда ораликдаги баланд деворлардан бўй чўзиб, оёқларини узангига тираганича, эшик олдида киши билмас қандайдир иш билан гивирлаб юрган Саидага қараб қичқириб кўярди:

– Саида, жиянча катта бўлиб қолдимми? Сақлаб қўйган тамакингдан менга ҳам битта ўраб кел-чи!.. Ишингни кейин битирарсан, қани бу ёққа кел...

Мирзакул: «Улардан хат оляпсизларми?» деб бир оғиз сўрамади ҳам. Овулда кимга хат келиб, кимга келмаётганини у ҳаммадан бурун биларди. Шу билан бирга, овулга келган хатларни аввало унинг ўзи кўздан кечирарди. Саида бундан хабардор бўлса ҳам, Мирзакулнинг овозини эшитган сари юрак олдириб қўйгандек, бесаранжом бўлаверарди. Мирзакулнинг Исмоилдан хат борми-йўқми, деб кўнгил учун бир оғиз сўрамагани Саидани қаттиқ

шубҳага солиб қўйганди. Демак, Мирзакул нимадандир ҳадиксираяпти... Ҳайтовур, у бир гапни билади...

Саида, қуритиб олиб қўйган тамаки япроқларидан уқалаб папирос ўради-да, уни ўтга тутантириб, сир бой бермаслик учун ўзини ўзи дадиллантириб кўрсатгандек Тўғийларникига олиб чиқди. Мирзакул уни кўриши биланоқ оддан тушиб, чекишга хумори тутгандек, папиросни бурқситиб тортиб, эсига келган гапларни шошмасдан сўзлайверди.

– Сен тамакининг миқтисини ғамлаб қўйган экансан, Саида! – деб мактаб қўйди у йўл-йўлакай. – Исмоилга ҳам ундан посилка қилиб юбор. Бир чекиб, Толосни эслаб қўйсин...

– Юбораман-ку, – деди Саида, сўзи бўғзига тиқилгандек. У яна ниманидир айтмоқчи бўлди-ю, лекин гап-ришга бирор дурустроқ сўз тополмай, лабларини тишлади ва Мирзакул ҳамма гапни билади, деган хаёлда юраги «шиғ» этиб, юзлари лахча чўғ бўлиб ёнди. Ниҳоят у сабри чидамай, тутундан нафаси қайтгандек айёрлик қилиб йўталмоқчи бўлди: – Фу-ай, шунча ҳам аччиқ бўладими, эркаклар унинг нимасини яхши кўришади...

Саида буни айтишга айтди-ю, лекин туни билан қийналиб ухлаёлмай чиқди: «Ўринли сўзладимми ёки сездириб қўйдимми? Эй худо, ўз паноҳингда сакла! Овозимни ўзгартирмасликка, юзимни қизартирмасликка қанчалик

ҳаракат қилмай, барибир, уни кўрганда довдираб, тилим калимага келмай қолади... Наҳотки у сезган бўлса! Айб ўзимдан ўтди... Юрак йўқ менда, чумчуқчалик ҳам юрак йўқ! – деб ўзини ўзи қойий бошлади. – Яна посилка қил дегани нимаси? Ростдан айтдимикин ёки синамоқ учунми?...».

Мирзақул бошқа бир кун келганида ариқ бўйидаги толларни кўздан кечирди. Тўтиойдан ўпкалади:

– Бойдали толларни ҳар йили бутаб турарди. Бу йил уларга ҳеч ким қарамабди, таналари йўғонлашиб, туппатузук ишга ярайдиган бўлиб қолибди. Бутаб олиш керак, шохлари ўтин бўлади, акс ҳолда улар ўсмай қолиши мумкин...

Мирзақулнинг сўзлари Тўтиойга ёқмади шекилли, у Мирзақулга таажжублангандек қараб, оғир бир ух тортиб қўйди:

– Эй, куриб кетмайдими, бўйи ўсганда ўшанинг кимга кераги бор? Ўзи бўлмагандан кейин, тол тугул бошқа нарса ҳам кўзга кўринармиди! Колхознинг ишини ҳам битир, машоқ териб болаларни ҳам боқ! Ўликми, тирикми иккала уй эгаларидан ҳам дарак йўқ, кўзимиз тўрт бўлиб, бир амаллаб кун кечириб ўтирибмиз. – У лабини тишлаб, тескари қаради. – Сиз бўлсангиз толни гапирасиз...

Шу пайтда Саиданинг ранглари ўчиб, баданлари жимирлашиб, ерга кириб кетаёзгандек бўлди, гўё Мир-

закул унинг бетга чошиб: «Сен, Тўтиой, ўзингни Саида билан тенглаштирма, унинг эри аллақачон аскардан қочиб келиб, ғорда яшириниб юрибди!» – деб бутун сиру асрорини очиб ташлаётгандек кўринди. Саида: «Мирзакул ҳозир шу ҳақда гапиради» – деб юраги теракнинг япроғидек дириллаб, кутиб турарди, бироқ Мирзакул яна юмшаб:

– Ундай дема, – деди Тўтиойга бафуржа сўзлаб. – Агар билсанг, инсон учун толнинг ўзигина эмас, ҳатто унинг кўланкаси ҳам керак. – Мирзакул бу сўзларни айтишга айтди-ю, хаёл суриб, негадир жаҳли чикқандек чайир бўйинлари қизариб кетди. Ниҳоят у, кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юрган сўзларини энди юрагига сиғдира олмагандек қизишиб, ўшқира бошлади. – Бир оз хат кечикиб келса, бас, аёлликка бориб, ҳар нарсани ўйлайверар экансизлар-да! Ундан кўра, том тепасидаги жўхори пояларини йиғиштириб олинглар, бўлмаса ёзга етмай чириб қолади! Болаларнинг насибасини қиймоқчимисизлар? Қани, биттанг уларни сут-қатиксиз қолдириб кўрчи, бошларингни узиб оламан, билиб қўйинглар буни? Ёлғиз эмассизлар, бир ишни эплай олмадингларми, қўшниларингни чақиринглар. Иккала хотин бир эракча йўқмисизлар? Рус келинлари қўлларига милтиқ ушлаб, окопда ётиб, душманга қарши ўқ узишяпти, сизлар бўлса уйда ўтириб, хат йўқ деб зорланяпсизлар!..

Тўтиной бўзарганича жим ўтирарди. Саида эса тилга киргандек кутилмаганда:

– Биз бу ишларни битирамиз, жўхори пояларини ҳам ташиб оламиз, толларни ҳам бутаб қўямиз, – деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Балки Саида ҳозир илтифот билан хизматга тайёр эканлигини билдирмоқчи бўлгандир ёки Мирзақулдан шубҳаланганидан енгилтаклик қилиб гапириб қўйгандир, ҳар қалай, у бу сўзларни чин кўнгилдан чиқариб айтган эди. Яна бир томони: у Мирзақулни бошқа гапга алаҳситмоқчи бўлган бўлса, иккинчидан, гўё бу билан ўзини ҳам, Тўтинойни ҳам хижолатдан қутқармоқчи эди. Мирзақул эса бошқа ҳеч нарса демади-ю, ранглари ўчиб, ғазабга тўлиб, Саидага негандир таажжуб билан тикилиб қаради. Афтидан, Саиданинг фикрига қўшилди шекилли. Сўнгра отига миниб йўлга равона бўлди.

Ўша куни Саида Тўтинойларнинг хўжалик ишларига кўмаклашар экан, бу билан аллақандай гуноҳдан ювилиб, кўпдан бери орзу қилиб кутиб юрган эзгу ниятига эришгандек, ўзини ғоятда бахтиёр ҳис этди. Унинг турмушида кўпдан бери бундай қувончли дамлар содир бўлмаганди. Шу топда Саида ўзини кучига куч қўшилаётгандек сезиб, ҳамма ишни ҳаш-паш дегунча битириб қўйгиси келарди. У ёрдамидан кўра зиёни кўпроқ тегаётган Тўтинойнинг болаларига ҳам ёмон гапирмас, аксинча, тенгқур киши-

лардек уларга очик кўнгил билан қараб, хайхайлашиб, бирга ўйнаб, бирга кулгиси келарди. Аммо Мирзакулнинг халиги сирли қарашлари ёдига тушганда Саиданинг кўли ишга бормай, пешанасидан совуқ тер чиқаётгандек бўларди.

«Мирзакул менга нега бу тахлитда қаради? Бир нарса-ни фаҳмладими ёки менга шундай туюляптими?»

Шу-шу Саида Мирзакулни кўрди дегунча ваҳимага тушиб, безовталанаверарди. «Исмоил қаерда? Уни қаерга яшириб қўйибсан?» – деб сўраб қолишини кутиб юрган-дек, юраги дукиллаб урарди. Саида Мирзакулнинг юзига тик қарашга ботина олмай, кўзларини ундан олиб қочиб, яна нима дер экан, нималар ҳақида гапираркин, деб сабр-сизланиб кутиб турарди.

Кўрқувдан юраги қинидан чиқиб кетаёзгандек, тили куриб, энтикиб нафас олаётган Саида, Мирзакул кетиши биланоқ уйига югуриб кириб, тишлари бир-бирига тегмай дир-дир титраётганига қарамай, бир чўмич муздек сувни симириб юборгандан кейингина бир оз тинчлангандек бўлди: «Йўқ, у сезмаган кўринади, тўғри, сезгани йўқ» деб ўзига-ўзи далда бериб, бесаранжом бўларди. «Исмоилнинг қочиб юрганидан хабар топиб, синаш учун келиб, кузатиб юрибдими? – деб ўйларди у. – Ёки у-бу кишилардан суриштириб юрганмикин? Йўқ, у Исмоилнинг қаерда эканлигини билмайди, бир эмас-юз марта, минг марта из-

лаб келсин, барибир уни сездирмасликка ҳаракат киламан! Бошкалар ўз фарзандларининг соғ-саломат қайтиб келишларини интизор кутиб, зор-зор қақшаб худога илтижо қилиб ётганларида, мен кўз очиб кўрган эримни ташлаб кўярмидим!.. Худо оҳимни эшитди, Исмоилни ўз ихтиёримга юборди...»

* * *

Қишнинг энг аёзли кунлари, чилла кириб қолди. Бир ҳафта сурункасига гувуллаб эсган шамол қорни куюндек учириб, ўнқир-чўнқирларга тўплаган; совуқдан тарашадек қотиб музлаб қолган сўқмоқ йўллар эса киши юрганда оёқ остида чирсиллаб, ойна сингандек овоз чиқарарди. Совуқ билан бирга кўшилгандек турмуш ҳам кундан-кунга оғирлашиб борарди.

Саиданинг ташқаридаги уйига қамалиб олган беш-олтита товуғи бурчакда ҳурпайиб, бир-бирларининг пинжига тикилишиб, эшикдан ташқарига чиқишга эринишар ва совуқдан азоб чекаётгандек кўзларининг оқини кўрсатиб, бир оёқлаб кишига ғамгин термилишарди. Уларнинг яшаши учун ҳам дон керак, бироқ илож қанча! Печканинг орқасида турган кичкина қопдаги жўхори ана-мана дегунча ерга чўкиб, кундан-кунга камайиб бо-раётганлигидан, Саида уни тишига тишлаб, яна тежаш мақсадида куздан бери тегирмонга боришини ҳам қанда қилган эди. Тегирмонда тортиб баракасини учирган-

дан кўра, уйда ёрғичокда тортиб олган маъкул эмасми? Колхозга ишга чиққан кунлари Саида бир дақиқа ҳам тинчимас, туни билан кўл тегирмонида ғалла тортиб чикарди. Қадок босган кўллари ловуллаб ачишиб, икки букилиб, чўнкайганича пилта чирок ёруғида кўзлари тиниб, коронғилашиб кетаётганига карамай, тегирмон олдидан нари жилмасди. Нима бўлса ҳам Исмоилга овқат тайёрлаши керак. У тортилган жўхорини элакдан ўтказиб, бир сиқимини боласининг овқатига олиб кўяра, қолган ундан Исмоилга нон пиширар, йиригини кампир иккалалари гўжа қилиб ичишарди. Улар шу зайлда кундагисини кунда тежаб-тергаб сарфлаб, баҳорга чиқиб олиш ташвиши билан яшар эдилар. Шундай бўлгандан кейин товукқа дон қайда дейсиз! Саида уларни, баҳорга чиқиб боламнинг оғзига тухуми тегар, деб боқиб юрган эди, бироқ ёзгача улардан биронтаси ҳам қолмайдиганга ўхшарди. Гўшт бўлмаса, Исмоил кечалари уйга келганда Саида уларни бирин-кетин сўйиб бераверди. Қани энди иложи бўлса-ю, ундан каттароқларини сўйиб, Исмоилни бовлаб турса! Исмоилдан жонини ҳам аямасди-ку! Топган-тутганини тишига тишлаб: «Исмоил ичсин, Исмоил есин, ўзимиз бўлсак, ҳар ҳолда, уйдамыз, сув ичсак ҳам кунимиз ўтар!» деб ўйларди у. Шундай бўлса ҳам Саида Исмоилни кўрди дегунча томогидан овқат ўтмай, юрак-бағри эзилиб кетарди.

Исмоил шинелининг устидан мойга бўкиб кетган тўнини гуппидай кийиб олиб, оғзи-ю бошини боғлаб, тентираган мусофирдек кир босиб, бит босиб, тутун ҳидини анқитиб келарди. Кирина ювиб, йиртиқ-ямоқларини ямаб ўтирган Саида, Исмоилдан мўлтиллаган кўзларини олмай, раҳми келгандек: «Эҳ, бечорагинам, қаҳратон қишда, кимсасиз далада тирик жон кўрмай, ғорда ётавериб охири нима бўлар экансан? Уйда бўлганингда устингга гард ҳам юқтирмас эдим!» деб хаёлдан ўтказиб, умидсизликка бериларди. Исмоилнинг совуқдан қорайиб кетган юзлари кигиздек қотиб, ковоғи солиқ эди. Нима қилсин, қўли қиска, бутун дунёга ўт қўйиб бўлса ҳам ўзининг эркин юриши учун ўч олган бўларди. Саида унинг кўнглини кўтариб, хафачилигини ёзмоқчи бўлгандек, атрофида парвона бўлар ва уни-буни гапириб, Исмоилнинг пинжигига тикиларди. «Эр-хотин яхши кунларда ҳам, оғир кунларда ҳам бирга бўлиши керак! – деганлар деб ўйларди Саида. – Бошга тушганни кўз кўрар, ҳаммасига бардош бераман! Исмоилим омон юрса бўлгани. Бошқа нарса керак эмас, худо сақласин, кўзим тирик экан, ёт кишиларга сир бой бериб, ёмон хотин деган ном чиқармайман. Мана, Тўтиой! Бир ўзи муштдек-муштдек уч боласи билан эрининг ўлик-тиригидан хабарсиз, жўхори аталани қошиқлаб улашиб, у ҳам қаноат қилиб, сир сақлаб ўтирибди...».

Ўтган куни Саида тамаки саройидан ишдан қайтиб келаётганда, орқасидан Мирзакул ҳам етиб келди:

– Ҳой, Саида, тура тур! – деди у. Гарчи Мирзакулнинг овозидан бирон шубҳа англашилмаган бўлса ҳам, хавотирланиб, юрагини ҳовучлаб юрган, Саида турли ўй-хаёлларга бориб, титраган лабларини яшириб, оғзини рўмол билан беркитиб олди. Шу маҳал Мирзакул қандайдир зарур гапи бордек Саиданинг ёнига яқинроқ келиб, эгилганича унинг кўзларига тикилиб каради. «О, худо, у ҳойнаҳой билиб қолганга ўхшайди!» деган мудҳиш хаёл Саидани чўчитиб юборди. «Қани, айт энди, нега анграйиб турибсан? Айт!» деб қичқириб юборишига оз қолди. Мирзакул жиддий тусда, аччиглангандек салмоқ билан гапира бошлади.

– Саида, сенга туғишган яқин кишимиз бўлганинг учун айтиб қўядиган гапим бор, – деди у.

– Нима гап эди? – деб сўради Саида. Лекин у ўз овозини ўзи эшитмаган эди. У бу сўзларни овоз чиқариб айтганини ҳам ёки ичида ўйлаб турганини ҳам сезмай қолди.

– Ҳой, сенга нима бўлди, Саида, – Мирзакул чўчиб кетди. У, Саида қолиб бемаврид гапириб қўйганидан ўзи хижолат бўлиб қолди. Мирзакул Саидани кўрқитиб юборган эди.

– Ҳой, Саида, сен кўнглинга олиб, хафа бўлиб юрма, ҳеч нарса бўлгани йўқ... Фақат сенга шуни айтиб

кўймоқчиманки, эртага омбордан жангчиларнинг болачақаларига озрок ғалла ажратиб бермоқчимиз... Лекин ҳаммани ҳам рўйхатга киритишнинг иложи бўлмади... Сен ҳам рўйхатда йўқсан, ҳаммасига ўзинг тушунасан-ку, яна аразлаб юрма... Тўтиойга ўхшаган кўп болали оналарга бир эвини қилиб беш-ўн килодан улашдик. Мўлрок бўлганда бошқаларга ҳам берсак қани эди... Эртага яна гап-сўз қилиб, жанжаллашиб юрманглар... Сенга шуни айтиб кўяй деган эдим.

Буни эшитиб, Саиданинг кўнгли жойига тушди.

– Нега аразлардим! – деб аксинча ўзининг ғалла олмай қолганидан негадир мамнун бўлиб кетди. «Менга зарур эмас, яхшиси ўша Тўтиойга ўхшаган кўп болали оналарга беринглар, мен эса бир амаллаб кунимни кўрарман!» – демоқчи бўлди-ю, бироқ довдираб қолиб гапиришга журъат этолмади.

– Яна мендан ранжиб, кўнглингда ёмон фикрлар келиб юрмасин, Саида... Менга қара! Келгуси сафар иложини топсак, албатта сенга ҳам берамиз... Кампирга ҳам шундай деб айтиб кўй. Мирзакул Қишлоқ кенгашининг раиси бўлиб нима фойдаси тегди, деб орқаворотдан гапириб юрмасин... Ўз уруғларимизга ён босишни мен ҳам биламан. Буни овулда ўзинг ҳам кўриб юрибсан-ку...

Мирзакул бир зум ўйланиб қолиб, овулнинг қор босган томларига бир сидра қараб олиб, отини елдириб кетаёт-

ган ерида яна жиловини тортиб тўхтатди. У ҳозир Саидага ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна ўз фикридан кайтди. Мирзакулнинг ҳозирги кўз қарашлари худди Тўтиойнинг ҳовлисида бўлгандек Саиданинг тинчини бузиб, танг қолдирди. Энди ҳамма нарса Саидага равшан эди. Мирзакулнинг жозибали кўз қарашлари Саидани эркалаб: «Айтмасам ҳам тушунишингни билардим. Мен сенга ишонаман... Бундан кейин ҳам ишонаман... Сен ғоятда гўзалсан, олийжанобсан... Билсанг, мен сени яхши кўраман... Кўпдан бери севаман сени...» деяётгандек туюларди.

Ногаҳон бундай сирнинг очилиши кўрқувдан ранги ўчиб оқариб кетган Саидани ҳангу манг қилиб қўйди. Кўзларини бақрайтириб, бошини юкори кўтариб олган Саида шу топда янада гўзал, янада назокатли кўринарди.

– Мен кетдим! – деди у чўзиқ оҳангда қатъий қилиб.

– Тура тур! – деди Мирзакул ва сўзининг калавасини тополмай қийналди. У кетмоқчи бўлиб от жиловини қўлига олди-да, яна уни бўш қўйди: – Тўхта, Саида! – деб такрорлади у. – Агар болангнинг овқатидан қийналиб қолсанг, эсингда бўлсин, тортиниб ўтирмасдан айтавер. Устимдаги шинелимни сотсам ҳам, ўғлингнинг овқатини топиб бераман!

Бошини қуйи солиб жимгина турган Саида, гоҳ унинг сўзларини чин қалбдан маъқуллаётгандек, гоҳ бир то-

мони ундан чўчиётгандек ялт этиб қараб: «Мен сендан кўрқаман! Менга тега кўрма. Бу тахлитда қарама ҳам, мен сендан кўрқаман!» деяётгани унинг юзларидан сезилиб турарди.

Мирзакул буни тушунди шекилли, чакнаган кўзлари гўё сузилгандек ковокларини солиб олди. Аммо у тез орада яна аввалги ҳолига келиб, ўрталарида бирон гап ўтмагандек, вазминлик билан оҳистагина сўзлади:

– Бор энди, боланг йиғлаб қолгандир...

Саида худди биров қувлаётгандек, тезда жўнаб қолди. Агар у уялмаганда, кўчанинг ўзиданок югуриб кетган бўларди. Саида бир оз юргандан сўнг орқасига қайта-қайта бурилиб қаради. Мирзакул бошини қуйи солиб, сув ёқалаб отини ўз ихтиёрига қўйиб шошилмай борарди. У шинелининг ёқасини кўтариб олганиданми, орқасидан қараганда букчайиб қолгани, майиб кўлининг курак суяги хурпайиб чиқиб тургани, айниқса ҳозир кўзга яққол ташланарди... «Ўзи не аҳволда-ю, яна шундай совукда устимдаги шинелимни сотаман дейди...» – деб шивирлади Саида. Шунда унинг қалби тўсатдан энг ноёб ҳис-туйғуларга тўлиб, бутун вужудини қизгин ҳаяжон қоплаб олди. Ҳозир у Мирзакулнинг орқасидан югуриб бориб, ундан кечирим сўраб, илиқ сўзлар билан уни эркалатгиси келди... «Сен учун юрак-бағримни юз пора қилайин, суксурдек қизлар овулда тўлиб ётганда, сен менинг нимамага қизикдинг? Ўз

эрим ёнимда юрганидан хабарсизмидинг?...» – демокчидек бўлди.

Кўзларига ёш тулган Саида фикр-хаёллари айқаш-уйкаш бўлиб нима қилишни билмай довдираб қолди. У қахратон совуқдан дир-дир қалтираб, то уйига етгунча дам-бадам орқасига қайрилиб қараб, титраган лабларини рўмоли билан яшириб борди.

* * *

Кеча овулга хунук хабар тарқалди. Тамаки саройида ишлаётган хотинлар ўзаро ниманидир гапиришиб, аллақандай кўнгилсиз воқеадан қутлари ўчиб, катта-катта тамаки тойларини кўтаришиб келаётган Тўтиойни кўрганларида қайғуриб, сукут сақлашарди. Тўтиой ўтиб кетиши биланок хотинлар унинг орқасидаи яна термилишиб:

– А-а, бечора, бечорагина! – деб хўрсинишиб, юзларини енглари билан беркитганча, овоз чиқармай йиғлашарди. Улар орасидаги қора рўмолли хотин ўпкаси тўлиб, ўзини тутолмай, пиқиллаб йиглаб юборди:

– Бахтсиз етимлар, уволларинг германнинг бошига етсин!..

Қишлоқ кенгашига Тўтиойнинг эри Бойдали Сталинград яқинидаги жангларда ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар келди.

Кейинги кунларда овулнинг дам у ерида, дам бу ерида эркакларнинг: «Боврим-ой! Боврим-ой», деган йиғи аралаш овозлари тез-тез эшитилиб турарди. Конталаш юзларини юлиб, остонага тескари ўтириб олган хотинлар:

*«...Кумушдан эди ю-ганинг а-а-а,
Арслондек эди ю-рагинг-а-а-а.
Юганинг қолди тақилма-а-я,
Қорони тутдим бошим-га-а,
Мардларинг қасос олмоқда-а-а-а.
О-о-о-о-ха-а! Э-э-эй»*

– дейишиб овозлари битиб қолгунча ярим кечага қадар фиғон чекиб йиғлашарди. Саида буларнинг ҳар бирини қалбдан чуқур ҳис этган сари ваҳимага тушиб, уввос солиб йиғлашаётган одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, кўрка-писа хотинлар орқасига яширинарди. У темир йўлнинг нариги томонидаги яйдоқ ерларга кочиб кетиб, бўтадек бўзлаётган симёғочларни кучоқлаб, ҳеч кимга кўринмай, ўзи ёлғиз нола тортиб йиғлагиси келарди.

Мана, энди Тўтиойнинг ҳам уйини кий-чув овози босиб, у ҳам юзларини тирнаб-юлиб, дод солиб йиғлайди, унинг болалари эса катта кишилардек белларини боглаб, саф тортиб, ташқарида таёкка суянишиб: «Вой, отам-эй, шўрлик отам-эй!» дейишиб чиркиллаб йиғлашади. Бечора Тўтиой бошига қора кун тушганидан шу пайтгача хабар-

сиз эди. Бойдалидан келган «қора хат» ҳали Мирзақулнинг ёнида эди. «Қора хат» билан бирга колхоз бошқаруви номига полк командиридан ҳам хат келган эди.

Бизнинг қўшинларимиз шиддатли хужумга ўтиб, душманнинг мина ўрнатиб, тўсиб қўйган сим тўсиқларидан ўта олмай, Волга қирғоғига яқин ерда қамалиб қолади. Шу пайт мина ўрнатилган сим тўсиқлари томон яқинлашиб боришга ҳеч ким ботина олмай, аскарлар ёмғирдек ёғилиб турган ўқ ичида қирилишга оз қолганда, Бойдали югуриб бориб, ўзини ўша сим тўсиқлари устига ташлайди. Миналар портлаганда, аскарлар хужумга ўтиб, душманни қувишни бошлайди...

Бу шум хабарни эшитиб, Мирзақулнинг уйига тўпланишган овул оқсоқоллари Бойдалининг азасини тутгандек маънос ҳолда жимгина ўтиришарди. Ниҳоят почтачи Курмон телпагини кўзига тушириб, ҳасрат билан шундай деб эсга олди:

– Ии-эх, бечора, бечора йигит! Билмай юрган эканмиз. Юрагида ўти бор азамат. Сув учун туғилган деҳқон боласи, унинг қўли теккан экинлар гулдек яшнарди... Нари ўтиб, бери қайтганимда болалари этагимга ёпишиб, хат борми, деб сўраганларида, келаси бозорга олиб келаман, деб овутиб қўярдим. Энди билсак, мудҳиш хабар. Бу ҳам бўлса худонинг лойиқ кўргани... Энди илож қанча, ботирнинг ҳалокати – элнинг кулфати.

Мирзакул қариялардан беш-олтитасини тўплаб олиб, Бойдалининг ўлими ҳақидаги хабарни унинг бола-чақаларига қандай етказиш кераклигини сўраб, маслаҳат қилди. «Ўлди» деб хат келгандан кейин нима ҳам қилиш мумкин. Аммо шундай оғир йилларда аёли Тўтиой бел боғлаб, болаларини кўз қорачиғидек ардоқлаб, оч қолдирмай, эплаб боқиб турганда, Бойдали ҳалок бўлибди, деб қандай айта оламиз. Ўзи аранг яшаб турганда, бу хабарни айтсак, охирги умид-ишончидан ҳам маҳрум этган бўлмаймизми? Тўтиойнинг руҳи тушиб кетса, болаларига ким қарайди. Кўй, Мирзакул, буни ҳозир айтолмаймиз, журъатимиз етмайди. Пишиқчилик келсин, эл-юрт тўйинсин, сўнгра кузга бориб ҳаммамиз биргаликда худойисини ўтказиб, овулимиздан чиққан баҳодир ҳалок бўлди, деб хотирасини хурмат билан эслаб ўтамиз...

Кексаларнинг бу маслаҳати овулдаги кўпчиликка маъқул тушди. Ҳали тамаки саройида аёлларнинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаган Тўтиойга ачиниб, йиглаётганларининг боиси ҳам шунда эди.

Тунда Исмоил уйига одатдагича қайтиб, Саида унга кўшниси Бойдалининг қисмати ҳақида гапириб берганда, у мийиғида алланарсалар деб тўнғиллаб, эгини қоқиб кўйди.

Унинг бундай бесўнақай ва ҳаракатсиз туришидан: «Ия, ўлган эканми?» дегандек, ёки бўлмаса: «Ўлса ўлган-

дир. Ўққа бошингни тутганингдан кейин нима бўларди. Мен бошимни олиб бекорга қочиб юрганим йўқ! Аҳмоқ бўлмаса минага ўзини ташлармиди? Ундан нима фойда кўрди? Ажали етди холос!» – деган каби маънони уқиб олиш мумкин эди. Ҳайтовур, у хўмрайиб бадхоҳлик қилгандек, ёнида турган катта косадаги гўжани олиб, кул-куллатиб симириб юборди-да, тўймагандек қовоғини солиб:

– Яна борми? – деди.

Саида Исмоилни бундай ҳолатда кўриб хайратда қолган ва: «Қаҳратон қишда бирда оч, бирда тўқ юриб, ўз жонини сақлаш билан овора бўлгандир...» деб ичида аяган эди.

Исмоилни кузатиб юборгандан кейин Саида алла-маҳалгача ухлаёлмай ётди. Эшикда шамол увуллаб, қор учкунларини учириб, деразаларни чертарди. Совуқда тўнган ит овул чеккасида бир-икки ангиллаб, гингшиб қўйди-да, сўнгра «сов-у-у-у-ук, сов-у-у-ук» дегандек улиди. Саиданинг аъзойи бадани қалтираб, ўша қор босган далада бўрон аралаш эсган шамолдан чийиллашиб хуштак чала-ётган қалин қамишзорлар орасидан ғорга кетиб бораётган Исмоилни кўз ўнгидан ўтказиб, қўрққанидан ўрнидан туриб кетди. Шу пайт Саиданинг боласи йиғлаб қолиб, уни эмизиб бўлгандан кейин, яна хаёл суриб, уйқуга кетди. Бироқ уйқусида ҳам Исмоил ёдидан чиқмади... Тушида

Саида илгаригидек янгидан келин бўлиб келгану, Исмоил иккаласи иморат қураётган эмиш. Исмоил белигача ечиниб олган бўлиб, куёшдан қорайиб кетган баданлари тердан йилтирарди. У Саидани кучоклаб олиб, бағрига босади. Бундоқ қараса, устида солдатча кийими: Исмоил ҳозиргина аскардан келиб турган экан. Саида ўзида йўқ қувониб кетади. Бу манзара унга гўё ўнгидагидек бўлиб кўринади. Исмоил соғиниб, юрак-бағри ўртангандек, илиқ лаблари билан Саиданинг юзларидан қайта-қайта ўпиб олиб, липиллаб ёниб турган пиликни «уф» деб бир пуфлашдаёқ ўчиради... Саида жони ором олаётгандек баданлари жи-мирлаб: «Соғиндим сизни, беҳад соғиндим!» – деб унинг кулоғига шивирлайди... Кутилмаганда шувуллаб қуюн кўтарилади-да, Исмоил кўздан ғойиб бўлади. Саида унинг орқасидан қичқирганича югурарди. Бир маҳал қараса, ҳамма ёқ қор, ўзи эса ғорда ўтирган эмиш, Исмоил товук гўштини узиб-юлқиб суяклари билан бирга чайнаб, Саидадан кизгангандек, ўқрайиб-ўқрайиб қарайди. Саида Исмоилга яқинроқ келиб, гапиришга оғиз жуфтлайди-ю, яна гапира олмай, кўнглидан ўтказди. «Мунча очкўзлик қилмасанг. Бориға қаноат қилсанг-чи, тошни ютиб⁴ юборай дейсан-а, Исмоил!». Шу маҳал атрофдан қандайдир қичқирган овозлар эшитилиб, бир гала аскарлар ичидан милтиғини ўқталиб, қийқириб келаётган Бойдали ўзини тиканли сим тўсиқлари устига ташлайди. Ер-кўк ларзага

келиб, ҳавони чанг-тўзон қоплаб олади. Ҳалиги аскарлар эса Бойдалининг жасадини кўлда кўтаришиб, олға томон югуришади. Саида кўрқув аралаш ғорнинг оғзини беркитмоқчи бўлгандек дик этиб ирғиб туриб кетади...

Эртаси эрта билан Саиданикига почтачи Қурмон ога чопиб келди, у айна вақтда Қишлоқ кенгашининг хизмати-ни ҳам адо этарди. Унинг этаклари икки ёққа тарвақайлаб кетган, қиёфасидан қандайдир ташвиш аломатларини фаҳмлаб олиш мумкин эди. Қурмон ога от устидан энгашиб, эшикни қамчи дастаси билан ура бошлади!..

– Саида, райондан ИНКУУнинг одамлари келиб, тезда сенинг идорага етиб боришингни сўрашапти. Қани, тезроқ бўла қол!..

Саида эшикка югуриб чиқар экан, уларнинг нега чақираётганларини сўрамади ҳам. У, Қурмонни кўриши биланоқ юраги така-пука бўлиб, масалага дарҳол тушунган эди. Саида гарчи ўнгида фарёд кўтариб йиғламаётган бўлса ҳам, кўнглида «Айланай Исмоил, энди нима қиламиз?» деб фиғон чекаётган эди. Нариги ёқдан севиниб чопиб келган Ҳасантой, Қурмон ога хат келтирди, деб ўйладими:

– Исмоилдан хат келди. Саида янга! Суюнчи! – деб қичқирди-ю, ранги бўздек оқариб кетган Саидани кўриши биланоқ овози бўғзида қолди ва елкасини қисиб, бирон айб қилиб қўйган кишидек, четга бориб хомуш бўлиб туриб қолди.

– Э, шўрлик болам-а! – деди Курмон оға. Унинг бу сўзи болагами ёки Саидага қарата айтилдими, ким билади дейсиз. Курмон оға отига қамчи босиб чоптириб кетди.

Саида Қишлоқ кенгашининг идорасига қандай етиб келганини сезмай қолди. Кўркувдан баданлари музлаб, қалтираган кўллари билан аранг эшикни очиб кирган эди. Курмон оға айтгандек, стол ёнида тўппонча таққан, шинелли киши ўтирганини кўрди. Саида ўтирган кишининг юзига қарашга ботина олмай, ундан кўзини олиб, бошини хам қилганча яқинлашиб бораверди. «Исмоилдан энди айрилар эканман!» деган биргина хаёл уни банд этган эди. Бироқ орадан ҳеч қанча вақт ўтмай унинг тасавурида: «Исмоилни бермайман! Ҳеч кимга бермайман!» деган иккинчи бир кучли хаёл хукмронлик қиларди.

Саида Қишлоқ кенгаши идорасига кириб келганда ҳам ўша хаёл устунлик қилиб: «Исмоилни бермайман! Ҳеч кимга бермайман!» – деб, онт ичгандек қақшаб ичида қайта-қайта такрорлаётган эди.

– Ўтиринг! – деди НКВД вакили Саидага. Лекин Саида буни эшитмай қолди.

– Ўтиринг! – деб иккинчи марта айтилганда, Саида кўр кишидек курсининг четини сийпалаб аранг ўтирди.

НКВД хизматчиси у-бу гапларни бамайлихотир сўраб, уларни қоғозга ёзиб оларкан, бир лаҳза ўзича ўйланиб

ўтиргандан кейин, Исмоилнинг фронтга кетиб бораётганда беш отар милтиги билан эшелондан тушиб қолиб, қочиб кетганини айтди.

– Эрингиз ҳозир қаерда?

– Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, – деб жавоб берди Саида.

– Сиз, раҳм қилиб, айтмасликка онт ичган бўлсангиз ҳам, у барибир ҳеч ерга қочиб қутула олмайди, охири кўлга тушади. Ундан кўра эрингизга, ўзингизга яхшиликни раво кўрсангиз, очиғини айтинг. Эрингиз ўз ихтиёри билан озодликка чиқсин... Сиз бу ишда бизга ёрдам беринг.

– Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ! Аскарга олиб кетган ўзларинг, кейин нима бўлди, у ёғи менга қоронғи.

Вакил қанчалик кўп суриштирмасин, Саида билмайман, деб, ичида эса, «Худо лойиқ кўрган ёримни ўлимга итариб, ўзимга ўзим душманлик қилармидим! Бошимни кесиб ташланглар, ўлимдан кўрқмайман, бироқ ҳеч нарсани айтмайман!» деб ўзини билмасликка солиб, ўжарлик қилиб ўтираверди. Сўроқ тугаб, Саида кўрқувдан дармонсизланиб қолган эди. У йиқилаёзгандек аранг эшикдан чиқиб бораётганида, нариги ёққа отини боғлаб келаётган Мирзакулга кўзи тушди. Мирзакул қўлидаги папирос қолдиғини сипқариб тортиб, шошганича келаётган эди. У бугун ҳам қандайдир бошқача кўринарди, соқоли

Ўсиб, жағлари янада ич-ичига кириб кетган, эти қочиб, қотиб қолган елкаси бир оз пастга осилиб, эскириб кетган шинели остидан туртиб чиқиб турарди. Телпак четидан қоши аралаш тикилиб турган кўзлари эса жон азобида кийналаётгандек, кишига ўйчанлик билан термиларди. Мирзакул Саидани кўриши биланоқ тўхтаб, оёғига тикан киргандек унга қадалиб қаради.

– Айтдингми? – деди у қўли билан эшик томонни имлаб кўрсатиб.

– Нимани айтишим керак эди? Мен ҳеч нарсани билмайман! – деди Саида унга.

– Хў-ўш, айтмайман дегин! – Мирзакул жаҳли чиққандек жим қолди, сўнгра папиросини оёқ остига олиб тепкилаб, бошини чайқаб олди.

– Одамнинг яхши-ёмонлиги мана шундай пайтларда сезилар экан! Айтмай уни қаёққа олиб бормоқчисан? Номус борми сенда? Ватаним деган эркак – ҳаммамиз қолмасдан жўнадик, яхшиликками, ёмонликками, элу юртдан ажралмасдан. Буни сен тушунасанми? Гапир, ҳали ҳам кеч эмас, Исмоилни топ, эл қаерда бўлса, у ҳам шу ерда бўлсин.

Юраги зардобга тўлиб, жон талвасасида турган Саида, ҳеч ҳайикмай Мирзакулни юлқилай бошлади.

– Тушунганда нима? Қочса қочиб кетгандир. Мен уни қаердан билай! Ҳар кимга ўз жони азиз, ўз бошини

Ўзи сақлаб юргандир, сенга нима, мунча чиранмасанг, йўлингни кесиб ўтгани йўқ-ку. Ёки ҳаммани ҳам ўзингга ўхшаб майиб-майриқ бўлиб келсин демоқчимисан?..

Саиданинг бу сўзлари Мирзақулнинг иззат-нафсига каттик теккандек, кўзлари олайиб, чўлтоқ қўли дирк этиб силкиниб тушганда, киссасидаги бўш энги сурилиб чиқай деди.

– Де-демак, сенингча, мен Исмоилдан... ё-ёмонлигим учун... шундай ахволга тушиб қайтиб ке-ке-келган эканман-да! – деди у хар бир сўзини салмоқлаб, тутилиб. Сўнгра турган ерида орқасига хиёл тисарилиб, қўлидаги ўрилган қамчи билан Саиданинг бўйин ва боши аралаш савалай кетди. Саида ҳам парво қилмай тураверди.

У қулоғи остидан шип-шип ўтаётган қамчини пай-қамаётгандек, гўё сеҳрлаб қўйилган қуён каби Мирзақулнинг соғ қўли аралаш энги ичидаги диркиллаб, қалтираб турган чўлоқ қўлидан кўзини узмай, мўлтайиб тураверди. Иккинчи бир қараганда Мирзақул қўлидаги қамчини тиззасига уриб синдирмоқчи бўлди-ю, бироқ чўлоқ қўли энг ичида яна дирк-дирк қимирлаб, бу ҳаракатдан ҳеч нарса чиқмагандан кейин, қамчини томнинг тепасига улоқтириб юборди. Ўзи эса ўқ теккан киши сингари шинелининг бўш энгини чангаллаганича кўксига босиб, ариқни ариқ демай, қор уюмларидан сакраб, югурганича ташқарига чиқиб кетди. Унинг елкаси яқиндан тўқ қизил бўлиб кўриниб,

фронтдан олиб келган орқасидаги эски сумкаси ёнбошига шалоп-шалоп уриларди.

Мирзакул олға томон чопиб кетганда, орқада мулзам бўлиб қараб қолган Саида қамчи урилган бўйнининг ловуллаб ачишаётганини эндигина сеза бошлаган эди. Қора тутун босиб келгандек изтироб ичида қолган Саида фарёд солиб йиғлагиси келарди.

У кўча бўйлаб бораркан, олдидан ураётган изғирин қор бўронини ҳам, ён-беридан тез-тез ўтиб кетаётган йўловчиларни ҳам пайқамай, ўзини кенг далада гангиб бо-раётгандек ҳис қилди. Қавариб, шилиниб кетган бўйни ло-вуллаб ачишиб, лабини тишлаганича атрофга ҳеч қарамай, хўмрайиб борар, бир-биридан аччик, бир-биридан изтироб-ли ўй-хаёлларга чўмиб, етти номуси ерга киргудек бўларди.

«У мени урди, савалади, шарманда қилди! Мен буни Исмоилга айтаман, ундан ўч олсин!» дерди ва дархол яна ўз ҳукмидан қайтиб: «Йўқ, айтмайман, зотан, буни айтиб ҳам бўлмайди. Исмоил тутилиб қолиши мумкин, яхшиси дамингни чиқарма-ю, юрагингга тугиб қўй, у билан гапла-шиб олишнинг ҳам мавриди келар! Туғишган – душман деганлари шу-да, ўз туғишганини кўрарга кўзи йўқ. Исмоил омон бўлса, қишни чиқариб, доvon очилиши биланок Чотқолга жўнаймиз. У ерда ҳеч кимдан яширин-май, элу юрт қатори эркин яшаймиз. Мирзакулнинг юзига иккинчи марта қарамаганим бўлсин!..»

Саида уйга қайтиб келди-да, бешик тебратиб ўтирган қайнонасини кучоқлаб ерга йиқилди. У жимгина ўтирган муштипар онанинг ориқ тиззаларига бошини кўйиб, номусдан изтиробга тўлган кўнглига эрк бериб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади:

– Она, Мирзакул мени урди! Айланай онажон, Мирзакул мени урди!

Юзларидан юм-юм оқиб тушаётган ёш томчилари томоғига тўлиб, узоқ вақт нола тортиб йиғлади. Шунда унинг кулогига қайнонасининг йиғи аралаш аянчли овози узоқдан эшитилди.

– Онанг айлансин сендан, арзанда болам, жоним қурбон бўлсин сенга... Умидимиз, ишончимиз сенсан! Кўзимизнинг оку қораси, куч-қувватимиз ҳам сенсан... Сен бор экансан, кўнглим тоғдек бўлиб, овуниб ўтирибман. У дунёю бу дунё сендан розиман... Бундай кўргиликларга чидаш бермай илож қанча... Мирзакул ота-боболарини унутиб, ўз уруғларидан юз ўтирган бўлса, худо бордир, арвоҳ бордир...

Саида Исмоилнинг келар пайтини билиб, ярим кечада ўрнидан турди-да, уни овулнинг чеккасида кутиб олди. Исмоил бу сафар овулга кирмасдан, ўз қароргоҳига қайтиб кетди.

* * *

Илк баҳор, қишлоқдагиларнинг кўпчилигида озик-овқат тугаб қолган пайт. «Овулда энди сигирлар туғиб, сут-қатиққа оғзимиз тегса, кейин думбул, арпа, сўнгра

пишикчиликка ҳам етиб олар эдик» деб гапиришар эди. Аммо айтишга осон, унгача озмунча вақт борми...

Саида учун турмушнинг энг оғир, энг машаққатли кунлари келди. У Мирзакул билан уришиб қолгандан кейин, Исмоил янада сергак бўлиб, ғордан чиқмай, уйига келишни ҳам бас қилиб қўйди. Саида топган-тутганини қўйнига тикиб, пайтини топса, кундузи ўтинга борганда, бўлмаса кечалаб Исмоилнинг олдига ўзи қатнарди. Бу ҳам майлику, лекин Исмоилнинг мечкай бўлиб шишиб кетгани уни ваҳимага солиб, қаттиқ ташвишлантириб қўйган эди. Исмоил қанча ичиб-емасин, тўйган-тўймаганини билмай, бирдек бўзрайиб ўтираверар эди.

– Дон-дундан уйда қолдимиз ҳеч ёки ғорда ётавериб, охири очимдан ўлиб кетмайин тағин, яширма, ростини айт! – деди у.

– У нима деганингиз! Тани жонингиз соғ бўлса, бир бурда нон топилар...

Саида эртаси барвақт туриб, бултурги хирмон жойларига қараб йўл оларди. У ўзи билан бирга олиб келган тўрвасини ерга ёзиб қўярди-да, эрталабдан оқшомгача сомон шопирарди. Хирмон тагида қолган сомон орасидан битта-яримта буришқоқ майда буғдой доналари тушарди. Кун бўйи бир коса буғдой тўпласа, уни кечаси билан қўл тегирмонида тортиб, Исмоилга нон пиширарди. Шу тахлитда яна неча кун тирикчилик ўтказишларини

ким билсин. Саиданинг ишонгани – қўлидаги ёлғиз ғунажини. У туғиб берса, Исмоилга сут-қатиқ, мой бўларди!

Исмоил! Исмоил!.. Қачон бўлмасин инграб, бутун дунё кўзига ёмон кўрингандек, бирон оғиз илиқ сўз айтмас, мақсадсиз, орзу-ҳавассиз, бикиниб яшарди. Унинг нималар ҳақида ўйлаётганини, эзгу ниятини билиш қийин эди. Гапирганда ҳам ўша довоннинг очилишига қанча вақт қолганини сўраб, кун санарди-ю, яна овқат ҳақида ўйларди, холос. Эт деганда оғзининг суви келарди. У туриб-туриб, совуғим ошиб кетди, жирим куриб кетди, деб нолир эди. Исмоил бу сўзларни айтганда, бир лаҳза бўлса ҳам фикр-ёдидан аллақандай мудҳиш хаёллар кўтарилгандек, ўкрайган кўзларидан ўт чакнаб, анча вақтгача ковоқ солиб, жим қоларди. Ажаб, шундай пайтларда у нималар ҳақида ўйлар экан-а?..

Шу аҳволда ғорда ётавериб жинни-пинни бўлиб қолдими, деб Саида кўрқиб кетди. «Энди нима қилман?» – дерди у ачиниб. Балки ўғлини соғиниб қолгандир, деган хаёл билан Саида кунлардан бир куни боласини чўмилтириб, унинг қўйлак ва йўргакларини ювиб, овулдагиларга: «Бобосиникига ўйнагани кетяпмиз» деб болани ғорга кўтариб борди.

У бирга ўтиришган ота-боладан кўзини олмай, завқланиб қарар ва шу чоқ ўзини ҳам ғоят бахтиёр ҳис этар-

ди. Саида орадан бир кунни ўтказиб, яна овулга қайтиб келди.

Ёз эрта кираётгандек бугун қуёш эрталабданок чарақлаб чиқиб, қиздира бошлади. Қирмоч боғлаб босилиб ётган қор бети чет-четидан ола-була бўлиб эриб, яхлаб қолган шудгор ерлардан буг чиқиб турар эди. Водий бўйлаб майин шамол эсиб, гўё ҳаво илигандек, чўкинди қорлар остини ўйиб, шилдираб сув оқарди.

Атрофда чурқ этган тирик жон йўқ. Хув анови хирмондан димиққан илиқ ҳид келарди, кимдир биров тўпон ағдариб шопириб ётганга ўхшарди. Бу Саида эди: тўпонни қоплаб, очикроқ ерга олиб борарди-да, «шамол отаси»ни чақириб, уни ҳавога сочиб шопирарди ва кум ичидан олтин заррачаларини излагандек яна уни титиб кўрарди. Бироқ, бу хилда ишлаш қанчалик майда, қанчалик зерикарли бўлмасин, Саида ундан бош тортмасди. Нима бўлса ҳам Исмоилни кўкламгача боқиб чиқиши керак, сўнгра худо ўша кунларга етказса, доvon очилиб, йўл тушиб қолар...

Ёқимли баҳор қуёши танларни яйратиб, кишига ўзгача роҳат бахш этарди. Шу топда Саида бир зумгина тўхтаб, ўзича тогли хаёлларга чўмар, ҳатто очликдан кўнгли озиб бораётганини ҳам унутиб, аъзойи бадани қалтираб-титраётгандек сезиларди.

У келажак ҳақида орзу қиларди. Хув ана, олисда – мангу қор босиб оқариб кўринган тепаликлар орқасида

Чотқол чўзилиб ётибди. Саида Чотқолни эслаганида, негадир худди афсоналарда тасвирланганидек, кўз ўнгида ажойиб манзара гавдаланарди. Ёзин-кишин кўм-кўк бўлиб чайқалиб ётган яшил ўтлоқлар, сув бўйларига қатор-қатор тизилган оқ ўтовлар, осмонга тутун тарқатиб, биқирлаб қайнаётган ичи тўла қозонлар... Улар мана шу ажойиб ўлкага – Чотқолга кетишади. У ерда Исмоилнинг тоғалари бор. Чотқолда Исмоилнинг аскардан қочиб келганини ҳеч ким билмас ва сўрамас ҳам эмиш. У ерда Мирзакулга ўхшаган ёмон кишилар ҳам йўқ эмиш. Чотқолга борганларидан кейин Исмоил колхозга чўпон бўлиб ишга кирази, Саида эса унга кўмаклашади. Мана шунга ўхшаш туганмас ўй-хаёллар...

Қани энди тезроқ кўклам кела қолса-ю, илиқ кунларга ҳам тезроқ етиб олиш насиб қилса...

Одамзод баҳорни ана шундай интиқлик билан кутади: қаҳратон кишдан сўнг илиқликни кўмсайди, зеро, жўшқинликка ташна бўлади. Чунки бу фаслда кишда ҳаёти сўнган бутун мавжудот уйғонади. Кўнгиллар яйраб, завқ-шавққа тўлади киши... Бироқ Саиданинг дарду хаёли тамомила бўлакча эди. Бошқа пайтларда сира йўлаб бўлмайдиган қор довининг очилиши – Чотқолга йўл очилиши – унинг учун эри ва бутун оиласини қутқариб қолиш йўли эди. Бу эса улар учун бирдан-бир имкон, ягона нажот йўли эканини Саида яхши англади...

Шу боис у бу ҳақда кечаю кундуз қаттиқ кайғуриб,
қўрқинчу умидворлик билан хаёл сурарди.

«Ўлмаган жондан – умид» деганларидек, Саиданинг орзу-умидлари сўнмаган эди. Шу ҳақда ўйлар экан, қайнонаси қачондир айтган сўзларни миннатдорлик билан эсларди: Ўғлининг қисматидан руҳан эзилган, азият чеккан айнан шу муштипар Бексаат онагина ёш келин-куёвга Чотқолдан паноҳ топиш ҳақида илк бор фикр билдирган эди.

* * *

Саида от ўғриси ҳақидаги кўҳна кўшиқни бурун ҳам овулларда кўп эшитганди:

*Ујрдан от обқочарман,
Гулхандан ўт олгандай,
Чотқол сари учарман,
Музу қорлар кечгандай...*

Саида шу чокқача бу кўшиқнинг мазмунига ҳеч қандай аҳамият бермаган ва Чотқол, вақти келиб, унинг учун оламдаги энг азиз ва табаррук қароргоҳ бўлиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Ўзини ўзи банди қилиб қўйганидан гангиб, одамови бўлиб қолган Исмоил учун ҳам, ўша от ўғриси кўшиғида қуйланганидек, умид ёғдуси сўнмаганди: у бутун қалби билан муз ва қорлар оша Чотқолга ошиқарди, унинг фикри-хаёли фақат шу ҳақда эди.

Исмоилнинг онаси – беозор, касалманд Бексаат кампир – ўша кишни бамисоли бир уюм тупрок тагидаги инида онда-сондагина атрофга қараб кўйиб, таҳликали кун кечирувчи кўрсичқондек ўтказди. Қочқинчи ўглини одамлар нигоҳидан яшириш зарурати туғилган кезларда она бечора бутун фаросатини ишга солиб, ҳовлисидан ҳеч қаёққа чикмасликка, ҳеч қаерда кўринмасликка, ҳамқишлоқлари билан ортиқча учрашув ва мулоқотлардан йироқ юришга ундади. Бундан ўзгача тарзда яшашнинг сира иложи йўқ эди. Шўрлик кун бўйи уйда набирагина-сига қараб ўтирарди, бошқа ҳеч нима талаб ҳам қилинмас эди ундан. Энг муҳими: кампирнинг шундай ҳаёт тарзи ўглини ҳам, келинини ҳам тўла қаноатлантирарди. Улар унга тўла ишонишар ва суянишар эди. Шу кампир бўлмаганида аҳволлари қандай кечарди?! Саида ўтин йиғишга, шунингдек эрининг тоғ этагидаги бошпанасига бориб келиши учун гўдагини кимга ва қаерга қолдириб кетган бўларди?!

Саида Мирзакул уни қамчилаб савалагунига қадар ҳам қайнонасини бот-бот огоҳликка чақириб турарди: мабодо биров ундан ўгли тўғрисида бир нарса сўраб қолса, ўзини дадил тутиб, унинг тақдирига ачинаётганини билдириши жоизлиги, ҳозирги замонда юз бераётган воқеаларни бир нотавон, саводсиз кампир қаёқдан ҳам билишлигини айтиши даркорлигини уқтирар эди. Бугина эмас... Исмоилни

аскарликка олиб, урушга жўнатишганидан бери ундан ҳеч қандай дом-дарак йўқ. Ким билади дейсиз: хатлар йўлда қаерлардадир йўқолиб кетар, балки. Ишқилиб яккаю ягона, ёлғизгина ўғлимни худойим ўз паноҳида асрасин-да. Тирик бўлса, бир куни албатта қайтиб келади. Шу кунлар менга насиб қилиш-қилмаслиги эса ёлғиз эгамнинг ўзигагина аён, деганга ўхшаш огоҳлантиришлар...

Шундай вазиятларда кекса Бексаат ҳаммасини тўлигинча тушуниб етганини бош ирғаб маъқуллаб турарди. Унинг серажин ёноқлари сезилар-сезилмас оққан кўз ёши томчиларидан намиқиб кетган, у шу қадар мункайиб, озиб-тўзиб, бир тутам бўлиб, кексайиб қолган эдики, Саида унга ачинишни ҳам, бирор маслаҳат беришни ҳам билмасди:

– Эй, энагинам, нега беҳудага ҳадеб кўз ёш тўкаверасиз! Худонинг ғазабини келтирманг, – дея гина қила бошлади келини. – Нима бўлгандаям Яратганга шукр қилсангиз-чи: ўғлингиз гарчи қочқинчи бўлса ҳам, тирик юрибди-ку, ахир. Ярим кечада, оз фурсатга бўлса-да, уйимизга келиб турибди-ку! Аёзли кечаларда юриш қанчалик оғир бўлмасин, барибир, бу ерлардаги аҳвол урушдагидан афзалроқ-ку, у ёқларда қанчадан-қанча одамлар қирилиб кетмоқда... Ўғлингизнинг ўзи ҳам айтган эди-ку: бегона юртларда жон фидо қилишимнинг нима ҳожати бор. Тушимга ҳам кирмаган, ота-боболарим ҳам кўрмаган

аллақаерларга бориб жанг килишни менга ким кўйибди! Урушни ким бошлаган бўлса, унинг ўзи урушаверсин. Мен эса «Болта тушгунча кунда дам олар» мақолига амал қилиб, тоқат билан кутиб ётавераман, деб.

Саида бу сўзларни ҳар гал суҳбатга эҳтиёж сезилиб турган кезларда, айниқса тунда овулда музлаган деразаларда чироқлар бирин-кетин ўчиб, совуқ ўтиб ўз хонасидан паноҳ топган итларнинг акиллаши тинган, ҳар рўзгор, ҳар оила чўғи сўнган ўчокхонаси атрофида ғужлашиб, то саҳар-мардонигача – хўрозлар қичқириб, сигирлар маърашгунга қадар – ташқи оламдан узилган пайтларда ўз ҳикоясини такрорлашдан эринмас эди... Қайнона-келин гўдакни ухлатишиб, беихтиёр ўз мушкулотлари юзасидан сўз очишган кезларда Бексаат кампир одатда келинининг гапларини жимгина тинглаб ўтирар эди. Шундай лаҳзаларда қайнонаси жавоб маъносида оғир хўрсиниб кўяр, бошини ожизона қимирлатар эди; ҳар гал суҳбат ниҳоясига етганда эса бошга солганини кўраверамиз-да, деган иборани тилга оларди. Энди эса ўз ваҳимасини сира яшира олмади. Ноилож бошини чангаллади, қонсиз лаблари аранг пичирларди.

– Саидажон, бовурим, жуда ҳам кўрқиб кетаяпман, буларнинг ҳаммаси охири нима билан тугар экан-а!

Саида кўнглидаги умидсизликни қайнонасига сездирмасликка, иродасизлик қилмасликка мажбур эди.

– Энажон, тинчланинг. Нега энди элдан бурун йиглаб-сиктайсиз. Мана кўрасиз, хадемай ҳаволар илиб, корлар эрий бошлайди, ердан нам кўтарилади, ўғлингизга ҳам, ўзимизга ҳам яхши бўлади, – деб қайнонасини юпата бошлайди.

– Кейин эса яна бирор нима ўйлаб қаловини ҳам топармиз, ахир биз тирик инсонлармиз-ку. Фақат овулдошларнинг биронтаси ҳам ўғлингиздан бохабар бўлишига сира йўл қўйманг, суриштириб қолишса, сиз ҳеч нима билмайман деб тураверинг, вассалом...

Бехосдан қайнона-келин жимиб қолишди, ўшанда ҳам уларнинг ҳар бири мазкур жумбоқ юзасидан ўзича хаёлга чўмишгани ҳолда унинг ечимини тополмай охири нима бўлишини билолмас эдилар. Бироқ Исмоилни кутиб олиш – овқатлантириш, кўнглини топиб, унга меҳрибонлик кўрсатиш ва эрта тонгда овулни тарк этиши каби юмушларда жонбозлик кўрсатар эдилар: у одатда туннинг қоқ ярмида пайдо бўларди. Саида эрининг келиши олдидан пўстинга ўралиб ҳовлига чиқар ва унинг уйга бехатар кириши учун омборхонанинг нариёғидан кузатарди. Саида Исмоилнинг пайдо бўлишини теварак-атрофга назар ташлаб, ҳар қандай овозга кулоқ тутиб хавотирланганча кутиб турар эди. Айни чокда узоқда қор билан қопланиб ётган тоғ қоялари устидан милтиллаб кўринаётган юлдузлар ва оймомога қалбан мурожа-

ат этарди. Унинг мажрух калбидаги дарду хасратларини фақат юлдузлару оймомогагина тўкиб солиши, уларгагина илтижо килиши мумкин эди, холос. Зора улар унинг оху зорларини эшитиб, қандайдир бир мўъжиза билан ердаги воқеаларга таъсир ўтказишса: эрини, чакалогини, қайнонасини ҳамда ўзини бало-қазолардан авайлаб асрашса. Хусусан, Исмоилнинг қочоклигидан хабар топиши биланоқ уларнинг ҳаммаларини қўл-оёқларини боғлаб Сибирга бадарға килиш ва йўқотиб юбориш пайида юрган кимсалардан кутқариб қолишса.

«Менинг илтижоларимни эшитингизлар, уларни фақат Сизларгагина изҳор қилмоқдаман, – унинг ўзи тўқиган муножотлари шу сўзлар билан бошланарди. – Сизлар самода ўз ўрнингиздасиз, шу важдан ҳеч нима сизларга таҳдид сололмайди, ҳеч ким ҳеч кимни таъқиб ҳам қилмайди ва у ерда ҳеч қандай ўзаро урушлар ҳам бўлмайди. Бизлар эса бу ерда даҳшатли урушнинг дастидан ўзимизни қайқа уришни ҳам билмаймиз. Урушда эса сон-саноксиз халойиқ қирилиб ётибди. Овулимизда эркак зоти қолмади ҳисоб. Ҳаммаси урушга кетган. Душман билан урушиш, жанг қилиш керак, дейилиши биланоқ ҳамма бирдай фронтга жўнади. Аслида эса бирон киши ҳам ўлишни ҳеч қачон хоҳламайди, шунга қарамай, ҳамма ўзини ўлимга уряпти. Нега шундай-а? Эримнинг айтишича у эшелондан кочган экан, ўз хоҳиши билан шу қарорга

келган, ҳар ким ўз ақли ҳуши билан иш тутади, бандаликни қаерда бажо келтиришнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Шундайликка шундайкуя, аммо буларнинг ҳаммаси охир-оқибат қандай яқун топаркин-а? Шу боис Сизлардан ёлвориб илтижо қилаянман, юлдузлар ва оймомо! Сизлардан ўзга ҳеч кимимиз йўқ бизларнинг. Мунглиғ қайнонам икковимиз фақат шу ҳақда бош қотирамиз. Гўдагимиз ҳали жуда ёш бўлса, ундан нимани ҳам сўрашимиз мумкин! Унинг мурғак тақдири қандай кечаркин? Шу ҳақда эрим билан кенгашган чоғларимда у ўз билганидан қолмайди: менинг қисматим нима бўлса, сизларники ҳам шундай бўлади. Турмуш курганимизда нима бўлган эди? Ўшанда ҳар биримиз ёмон кунда ҳам, яхши кунда ҳам доим бирга бўлиш тўғрисида қасамёд қилган эдик. Менку шунга ҳамиша шайман. Бироқ бундан кейин шу зайлда қандай яшай олар эканмиз? Ҳаммани урушга чорлаётган ўлкалардаги бу даҳшатли уруш яна қанча давом этаркин? Бизнинг ҳаммадан яшириниб, таҳликада кун кечириш тарзимиз қачонгача бундай бўларкин, кўккисдан сиримиз очилиб қолса-чи?.. Эрим бечорага ҳам раҳмим келади, қачондан бери тўдасидан айрилган бўридек, одамлардан қочиб-безиб юрибди шўрлик. Аҳволи оғир унинг. Қаттик йўталади, шамоллаган боёқиш. Уйда ҳам ҳамма нарсамиз тамом бўлай деб қолди. Ўрада уруғ учун асраётган картошкамиздан озгина қолди, у ҳам ниш чиқариб ўсяпти.

Ун ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади: у умуман тугаяпти. Вахоланки унинг ҳар бир сикимини ҳам ниҳоятда тежаб-тергаб ишлатаяпмиз, нонни эса эрим учунгина пиширамиз, ўзимизнинг кунимиз эса фақат жўхори бўтқасига қолган... Жамоа хўжалигидаги кўпгина хонадонларда ҳақиқий очарчилик бошланмоқда дейиш мумкин. Одамлар аранг, зўрға-зўрға тирикчилик ўтказишяпти, шу сабабли ҳамма кўклам бошланиб, сигирлари туғиб, сут-катикка ёлчийдиган кунлар келишини орзиқиб кутмоқда. Наҳотки ўтмишда ҳам одамлар шунчалик қашшоқликда кун кечиришган бўлишса-я? Айтишларича, қадимда ҳам очарчилик ва қаҳатчиликлар бўлиб турган, лекин бунақа урушлар бўлмаган. Одамлардан қочиб, яшириниб кун кечиришдан кўра, камбағал-қашшоқликда яшаш минг бор афзалдир...».

Мабодо Исмоил нимагадир кечиқиб колгудай бўлса – баъзида унга тун қоронғисида тасодифан бирон кишига дуч келиб қолмаслик учун овулдаги ҳамма хонадон деразаларида чироқ ўчирилишини узоқ вақт кутиб туришга тўғри келарди – Саида ўшандай кезларда ҳам омборхона орқасида туриб ўз жуфти ҳалолининг йўлига сабр-тоқат ва содиқлик билан кўз тикиб тураверар ва ўй-хаёлларга берилган ҳолда самовий юлдузларга қалбдан илтижо изҳор этар эди. Унинг шундай ўй-хаёл ва мушоҳадалари фақат қоп-қоронғи кечада узоқдан Исмоилнинг қораси кўзга илинган лаҳзалардагина бўлинар эди. Саида ҳамма

нарсани, ҳаттоки ҳозиргина кўнглида кечиб турган барча ўй-фикрларини ҳам унутиб, қахратон аёздан титраб-қалтираган ҳолда эрининг ёнига борар ва уни уйга бошлаб кетар эди... Ҳар қалай, киска муддатга бўлса-да, бирга бўлишар... Тонг отиши билан эса яна ғойиб бўларди.

Саида учун эрининг кийим-кечакларини ювишнинг ҳеч ҳам қийин жойи йўқ, лекин уни ҳовлида ёйиб қуриштишга юраги дов бермасди. Тасодифан бирон кимса ҳовлига кўз ташлаб, эркак киши кийимларини пайқаб, сўраб-суриштириб қолса нима дейди? Шунинг учун кекса Бексаат ювилган кийимларни тунда ўчоқ бошида узоқ вақт сабр-тоқат билан қўлда тутган ҳолда оловда қуриштириб чиқарди.

Шундай кунларнинг бирида қуритилган кийимларни нимжон қўлларидан тута туриб, келинига йиғламсираб мушоақат қила бошлади:

– Саида, энди бор гапни сенга очиқчасига айтмасам бўлмайди: ичимда қандайдир бир ёмон дард пайдо бўлганга ўхшайди, биқиним мудом тош тикилгандек оғрийди. Ётсам ҳам, турсам ҳам қаттиқ санчади. Кун сайин тинка-мадорим қуриб бораёпти.

– Унда нега шу пайтгача индамай юрибсиз? Оғриқ қачондан бери безовта қилади сизни? – Саида эндигина қайнонасининг мадори қуриб кўзлари қанчалик хиралашиб қолганига ишонч ҳосил қилди. Айни чоқда кампир-

нинг ичдан азоб бериб келаётган дардни ҳеч кимга билдирмай, индамай юргани шундай оқибатга олиб келганини ҳам англаб етди. Саиданинг авзойи бузила бошлади. – Мен бўлсам буни ҳечам пайқамай юрган эканман, – деди Саида гуноҳкорона. – Ҳамонки шундай дардга йўлиққан экансиз, бунинг бирор чорасини топишимиз даркор!

– Биз нима ҳам қила олардик? Сен фақат Исмоилга ҳеч нарса дема. Негалигини ўзинг яхши тушунасан. Менсиз ҳам унинг ғам-ташвиши етарли. Менинг дардимга дармон излашнинг эса ҳожати йўқ. Шунинг учун ҳам шу чоққача жим юрган эдим-да. Ҳа, қизим, мен бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман. Ўзим билан бирга олиб кета олмайдиган бошқа дард бор. Танамдаги оғриқ ўзим билан бирга кетади. Аммо сизларнинг ҳолингиз не кечиши, у ҳам, сен ҳам эл орасида бош кўтариб юролмасликка қачонгача чидай олишингизни ўйласам... – деб ўғлининг ҳали қуриб улгурмаган кўйлагини янада каттикроқ ғижимлади ва ҳиқиллаганча туртиб чиккан ориқ елкаларини титратиб, йиғламсираган овозда давом этди: – Ахир инсон одамларсиз яшай олмайди-ку. Одам одам билан тирик! Яккаю ягона жигарбандимга раҳмим келади, унинг аянчли аҳволига ачинаман; агар аёл илон туғса, ўша илонни ҳам вужудининг бир қисмидек авайлайди, жигарни юлиб бўлмаганидек, уни ҳам танадан ажратиб бўлмайди. Мен бу дунёда фақат фарзандим учун яшадим. Нимасини ай-

тай, ўзинг ҳам онасан-ку ахир. Сен бир гапни билишинг керак, фақат эрингга бу ҳақда оғиз оча кўрма. Ҳа, ундан олдин яна бир гапни эслатиб кўяй. Сен мен учун, Саида, бу дунёда ҳаммадан ҳам яқин кишимсан, ўлаётганимда ҳам Аллоҳдан фақатгина сенинг бахтингни сўрайман ва Аллоҳга ҳаммасидан рози эканимни айтаман. Ва нариги дунёда ҳам фақат бир нарсани – сенинг бахтингни сўрашимни айтаман. Гоҳида ўйлаб қоламан, бу жазо бизга қайси ёзикларимиз учун? Ўзинг биласан, асли бу ерлик эмасмиз, гарчи бу ердагилар учун анчадан бери туғишгандек бўлиб қолсак ҳам. Бу ерларга кўчиб келганимизнинг сабаби болаларим турмади. Хўжайиним бироз хаста эди, бу ёққа келганимиздан сўнг соғлиғи бутунлай ёмонлашди. Хуллас, бу манзилга келиб, бирон рўшнолик кўрганимизни билмайман. Унгача эса учта гўдагимни дафн этдик. Кейин Исмоил бўйимда бўлди, у тўртинчи фарзандим. Эрим дедики, бу ерда ишимиз юришмаяпти, болаларимиз турмаяпти, кел, кўшни овулга кўчиб ўтайлик, у ерда ҳам узоқ қариндошлар бор, шекилли. Мен эса буни-си ҳам ўлиб қолса-чи, деб қўрқардим... Дунёнинг нариги чеккасига боришга ҳам тайёр эдим. Бу ерларга шу тариқа келиб қолганмиз. Ўғлим туғилиб, ҳаётимиз гўё изига тушиб кетгандек туюлса-да, эримнинг соғлиғи кундан-кунга ёмонлашиб борарди. У қаттиқ йўталар, ўпка хасталигидан озор чекарди. Орадан беш йил ўтиб у дунёдан кўз юмди.

Мен эса беш яшар ўғилчам билан ёлғиз қолдим. Ўшанда маъракадан сўнг сен ҳеч қачон кўрмаган, танимаган акаларим келишган эди.

– Эшитганман, биламан. Бир пайтлар ўзингиз айтгандингиз. Чотқолга кетишган, деган эдингиз, – деб эслатиб қўйди Саида.

– Тўғри, тўғри, бу ҳақда ҳеч кимга айтма, деб ўзим огоҳлантириб қўйган эдим-ку. Акаларим бақувват, меҳнаткаш одамлар эди. Келишгач, юр, сени ўзимизга яқинроқ жойга қўчириб олиб кетамиз, бу ерда ўғлинг билан беваликда кун кечириб нима қиласан? Ҳали ёшсан, балки бошқа эр ҳам топилиб қолар. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсан. Бу ерда эса ёлғизсан, акаларинг қанотида бўлсанг, совчиларнинг йўклаши ҳам осонлашади. Биз билан юр, сенга ёрдам берамиз, қолгани тақдирдан... Мен эса уларга: «Раҳмат, акажонларим. Сизлар каттасизлар, мен эса ёшман. Гапларингизга кираман, фақат муҳлат беринглар. Мархумнинг йилини лозим бўлганидек, шу ерда, у дафн этилган жойда ўтказай, у ёғи бир гап бўлар. «Кел» дейишларингиз ҳамоноқ ўғлим билан сизларга яқинроқ жойга борамиз», – дедим. Ҳа, Саида, келинжоним, Ҳусанкул ва Ўринкул акаларим билан шундай суҳбат бўлган эди. Бир йил ўтиб, маъракадан сўнг мен ўйлаб, ўйимга етгунча, халқни кулоқ қилишга тушишди. Энди ҳар икки акам, Ҳусанкул ҳам, Ўринкул

ҳам отларини вақтида эгарлаб, довон ошганча Чотқолга бош олиб кетишди. Оилалари ҳам уларга кўшилиб кетди. Ўша ерда қўноқ топишди. Чотқол тоғларида фақат ёзда бир ойгина довон очилади, ўшанда отда ёки пиёда ўтиш мумкин бўлади, бошқа пайтлари эса у ердан фақат қушларгина учиб ўта олади, башарти тоғ-тизмалар оша учаётган вақтда канотлари музлаб қолмаса. Ана ўша жойларга кетган акаларим. Ўзим-ку у ерларда ҳеч қачон бўлмаганман, лекин одамлар шундай дейишади...

Бексаат кампир бир зум ўйга чўмиб, жим бўлиб қолди, ўчоқдаги тезак чўгини куйиб кетган косов билан тўғрилаб, чўғ устида яна ўғлининг кўйлагини қуритишга тутинди. Унинг кўз ёшлари тинган, демак, кўнглини бўшатиб олган. «Эй Тангрим, ўлиб қолмаса бўлди, – қўркув ичида ўйлади Саида, кампирнинг қути ўчган, беҳол юзига қараркан. Қайнонасининг соғлиғи анча оғирлашган эди, худди кузги сўқмоқ йўлда музлаб қолган чигирткадай. – Яшаб турса бўлди. Усиз ҳолим не кечади?»

Шу пайт кутилмаганда хаёлига аллақандай бир фикр келди, бироқ у шу қадар ноаниқ эдики, охиригача ўйлаб ҳам ўтирмай, кампирдан шунчаки сўраб қўя қолди:

– Нима деётган эдингиз, эна, Чотқол ҳақида гапираётган эдингиз-а?

– Гап шундаки, – жавоб берди у, – акаларим оилалари билан худди ўша Чотқолга кетишган. Бир нимани

сезишган-да. У олис ўлкаларда биров-биронинг устидан ҳукмрон эмас. У ерда фақат тоғлар ҳукмрон: кўлингдан келса, чорва боқсанг, тирик қоласан, кўлингдан келмадими, ўзингдан кўр, тоғ ошиб, ўзбекларнинг ҳузурига борасан. Акаларим таваккал килиб кетди, ё ҳаёт, ё мамот, деганлари шу бўлса керак. Уйларига эса қўшнилари ўт қўйиб, кулини кўкка совуришди. Лекин бундан фойда чиқмаслигини билишар эди. Кейин эса очарчилик бошланди. Унгача озми-кўпми мулки бор одамларни кулоқка чиқаришди. Ҳамма овулларни ғалвирдан ўтказишди. Қанчадан-қанча одамлар Сибирга бадарға қилинди. Акаларим эса тирик қолишди. Ўшандан кейин биз улар билан бошқа кўришмадик. Ай-тишларича, ўша ерда палак ёзиб, яхши яшаб кетишибди. Урушдан олдин, ёзда, эсингдами кизим, бозорга темир йўл бекатига борганимизда, олдимга бир одам келганди, қора юзли, аслида шу ерлик бўлиб, у ҳам кулоқка чиқарилганди. Эринг билан сен ўзингга рўмол танлаётган пайтда биз у киши билан қисқа суҳбатлашгандик. У акаларим Ҳусанкул, Ўринкул тирик ва соғ-саломат эканини, бизга салом йўллашганини айтган эди. Тўғри, анча кексайиб қолишганмиш. Энди улар у ерда – Чотқол оқсоқоллари, турмушлари ҳам ёмон эмас экан. Мен уларга саломимни етказишни сўрадим. Яна ўғлимни уйлантирган-нимни, келин, яъни сен бизникида эканингни ҳам айтдим.

– Кейин-чи? Нима демоқчисиз, эна?

– Нима демоқчиман? Ўз тақдирим ва сизларнинг ҳаётингиз ҳақида ўйлаяпман. Акаларим Чотколга кетганда, мен ёлғиз қолган эдим. Қанчалик оғир бўлмасин, бошимга тушган барча кўргиликларни енгиб ўтдим. Жамоа хўжалигида ишладим. Ўғил ўстирдим. У тракторчи бўлди. Яхшигина пул топар эди. Кунларнинг бирида сен, нури дийдам, гул бўлиб хонадонимизга кирдинг. Ҳаётимиз изига тушгандек эди-ю, бирданига уруш бошланиб кетди! Кейин нима бўлганидан хабаринг бор. Энди ўйласам, қанчадан-қанча азоб-укубатлар чекмадик, бир умр тақдир бизга соя солди. Болаларим ўлди, эрим ўлди, акаларимни кулок қилишди, жамоа хўжалигида тонгдан тонггача ишлаб, кексайиб касалманд бўлиб қолдим. Аммо ҳаммасидан ҳам даҳшатлиси уруш бўлди, бахти қора ўғлим эса қочқинда, уни лаънатлай олмайман: ахир урушни у чиқаргани йўқ-ку, тўғри-да, унинг ҳам қурбон бўлгиси келмайди, бунинг азобини энди сен тортяпсан, худди қуш боласидай ухлаб ётган фарзандинг – неварагинамнинг ҳоли не кечади? Буни ҳеч ким билмаслиги керак, сир тутмоқ лозим...

– Ҳамма гапингиз тўғри, – оғир тин олди Саида мойчирок ёругида бир пиёла буғдой доналарини тозалар экан. – Начора, сиз билан менинг пешонамизга шундай бахтсизлик ёзилган бўлса. Биз-ку, уйда, иссиқ жойда ўтирибмиз. У-чи, ғорда нима қилаётган экан? Олов ёқиб бўлмаса, айниқса тунда, одамлар сезиб қолиши мум-

кин. Ўзингиз биласиз, у камгап, эркакларнинг ҳаммаси шунақа, фикрларини ўзида сақлашади. Яқинда менга айтишчи, – бу гапни Сизга айтмаган эдим, – у далада кетаётиб, айнан шу жойда биринчи марта ер ҳайдагани ёдига тушибди. Ўшанда трактордан тушгим келмаган, дейди, иш қайнаган ва у умр бўйи ғалла экиш учун ер ҳайдашни орзу қилган экан. Энди эса шу даладан худди осмондан чангал ташловчи калхатдан ёки бирор йирткич ҳамласидан чўчигандек ўтаётибди. Ҳа, у шулар ҳақида сўзларди.

– Ҳа, мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, – кўшиб кўйди Бексаат кампир, кўз ёшларидан ўзи юз ўгиргандек, уларни қўлидаги мато билан артаркан. – Қайси гуноҳларимиз учун пешонамизга бундай тақдир битилди? Нимамиз билан ёкмадик тангрига? Ўз ўғлимни қарғай олмайман, лекин иккалангизга ёрдам бериш ҳам кўлимдан келмайди, ахволим жуда оғир, биқинимни тош эзгилаяпти, аввалгидек, ўғлимни кўкрак сутим билан бокқан пайтлардагидек ёш-яланг ва соғ-саломат бўлганимда-ку, уйда ўчоқ бошида ўтирармидим? Мен уни кўлларимда кўтариб, довон ортига олиб кетардим, абадий қорлардан ўтиб, ҳамма ўз ҳаётини ўзи қурадиган Чотқол тоғларига борардим. Кўлингдан келса, яхши, келмаса, ўзингдан кўр. Ана, бизникилар қулоқлаштириш пайтида кетиб, жонларини сақлаб қолишди. Энди сиз ҳам, агар ёзгача амал-тақал қилиб етиб борсак, Чотқолга йўл олсангиз, деб ўйлаб ту-

рибман. Жигаргўшаларингни олиб кетинглар, у ерда акаларим ёки уларнинг фарзандларини топасизлар, мен эса шу ерда ажалимни кутаман...

– Тўхтанг, эна, тўхтанг! – гапини бўлди Саида. – Чотколга дейсизми? – қувониб кетди, у: чунки унинг ўзи ҳам шу ҳақда ўйлаётган эди-да. – Факат, келинг, ҳаммасини пухта ўйлаб, режалаштирайлик, – дея таклиф киритди Саида ва орага беихтиёр сукунат чўкди. Қайнона чўғ устида кирларни куритишга киришиб кетди, келин эса бор диққатини жамлаб, буғдой донлари орасидан хас-чўпларни териб оларди. Кейин улар яна суҳбатни давом эттиришди.

Ўша туннинг ўзидаёқ Исмоил уйга келганда, Саида унга Чоткол сафари режаси ҳақида сўз очди. Бу чиндан ҳам буюк воқеага айланди. Бу таклиф гўё Исмоилнинг кўз ўнгида кутилмаганда кимсасиз қалъа деворида эшик очилгандай таассурот қолдирган эди. У онаси ва хотини уйда бирдан-бир тўғри йўл – ўйлаб топишганидан ҳайрон эди, негаки унинг учун ўзини ўзи тутқун қилган вазиятдан қутулиш йўли топилди.

– Қойил! Қандай ўйлаб топдингизлар буни? – дея ҳайратланиш ва тасанно айтишдан тўхтамасди Исмоил. – Демак, бундан чиқди, Чотқолда менинг туғишган тоғаларим яшар экан-да. Ахир буни худонинг ўзи ғойибдан сизларнинг дилларингизга солган, эгамнинг ўзи буюрган:

ўйлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Энди асосийси, ёзгача сабр килиш, кейин довон очилса, бир кунни ҳам, бир соатни ҳам зое кетказмасдан йўлга тушиш керак... Эҳ, нега ўзим бу ҳақда ўйламабман-а? Ахир, аниғини билмасдим-да. Бу воқеалар қачон бўлганини ҳатто эслай олмайман ҳам. Албатта, сен айтмагансан, кўрккансан, сир тутгансан: улар кулоқ қилинган. Яхшиямки, улар кулоқ қилинишган. Энди улар Чотқолда, уларни излаб топиш керак. Қулоқлар! Улар ким учундир кулоқ, ким учундир ундай эмас! Чотқолга етиб борсак, бирор одамдан Ҳусанкул ва Ўринкул тоғаларим қаердалигини сўраб оламиз! Шундайми, эна? Ҳе-ей, худога шукрки, шундай акаларингиз бор экан...

Исмоилнинг қувончи чексиз эди. Ҳайратидан дили ёришиб кетганди. Бироқ ҳали бирон иш қилингани йўқ, аёзли қиш қиличини қайраб турибди, олдинда шилт-шилт лою ёмғирли баҳор, ҳали ёз узоқ, ҳали тоғ этакларию қир-адирлардан қор кетгани йўқ, ҳали Улуғ тоғдаги асовли тошқинлар қутурганича йўқ, ҳали тоғлардаги даҳшатли ўпирилишлару кўчкилар йўлларни тўсиб қўйганича йўқ, ҳали бундай оғир сафарга ҳеч қандай тайёргарлик кўрилмаган, ҳаммаси ҳали олдинда эди. Исмоил бўлса ўзини қаерга қўйишини билмасди. У гоҳ ўрnidан туриб, дераза ёнига борар, сабрсизлик билан осмонга, ярим тунда кўкимтир чўкқилари тепасида юлдузлар порлаб турган Чотқол томонга тикилиб қарар ва ошиб бўлмас тоғлар

билан қуршаб олинган Чотқол водийси қандай бўлиши кераклигини хаёлан ўзича тасаввур қилар; сўнг ўчоқдаги совиб қолган таоми томон қайтар; бошқа кунлари уни овқат солинган косадан ташқари ҳеч нима қизиқтирмай, мотамсаро ўтирарди, энди бўлса овозлари кўнғирокдай жаранглаб, кўз қарашлари аввалгидек ўзгариб яна ўз ҳолига келган эди. Майли бу ўзгариш унда шу пайтга, қисқа фурсатга тўғри келган бўлса-да, орадан бир-икки кун ўтиб у яна дилида қайнаб тошган умидсизлик ғзаби билан қишни, тоғларни, аёзли кунларни, қўйингки, бутун оламни лаънатлаб, тақдирдан нолиб тупураб, қуш бўлиб довлонлардан Чотқол сари учиб ўтолмаганидан жиддий афсусланарди. Буни чуқур ҳис этган хотини ва онаси унга тўла ҳамдард бўлишар, чунки улар қочоқлик ҳаётининг ҳар бир дақиқаси қанчалик қимматга тушишини билар эдилар, негаки ўз бошини қутқараётиб, унинг ҳолига тушган одамнинг танлаган йўли моҳият эътибори билан худди урушдагидек ҳалокатли эди. Урушда уни душманлар, бу ерда эса ўзимизникилар ўлдириши мумкин эди...

Бу икки аёл эса – онаси ва хотини – ўз бурчи ва садоқатининг қурбони бўлиб, унинг мусибату бахтсизликларини бирга баҳам кўришарди, очлик ва совуқдан ҳам даҳшатлироқ жинояту хўрликлардан сақлаб қолишни ўз зиммаларига олганлар ҳам ўшалар эди. Тақдирнинг энг оғир зарбаларини – одамлар ўртасидаги миш-миш гапла-

ру конун шафкатсизликларини, қўшниларнинг шивир-шивир қилишиб, айбсиз айбдор ғарибларни аяб, юзига айтмаётганларини ҳам улар билишарди. Уруш қатнашчиси, бир қўли йўқ Мирзакул ҳам узоқ қариндошлари бўлишига қарамай, Қишлоқ кенгашининг раиси бўлиб юрганда Саидага қўл кўтариб, ғазабидан уни қамчилашгача борди, эзилиб мусибат чеккан хотини билан онаси эса Исмоилни деб аёлларга хос сабр-бардош билан буни ҳам ичга ютдилар. Энди эса Исмоилнинг қутулишига, озгина бўлса-да, умид учқунлари туғилгач, улар ўзларини эркин ва бахтиёр ҳис этар ва шу воқеага дахлдор бўлганларидан қувонар эдилар.

Исмоил эса, худди янги кун келиши биланоқ бу рўй бериши мумкиндек, Чотқол довонидан ошиш режаларини тузар эди. Ва улар – онаси билан хотини жон-диллари билан бунга қувонишарди, чунки ҳаётнинг мўъжазгина бир чеккаси ёришиб, ҳаммаларини мафтун этиб, қутқарувчи ғояга – Чотқолга кетишга чорларди. Аммо, шу билан бирга, онаси ҳам, хотини ҳам ўйланган ишни амалга ошириш унчалик енгил кечмаслигини юракдан ҳис этишарди – буни фақат гапириш осон, аммо қорли довонни забт этишда йўловчини қандай хатарлар кутиши, у ерларда одамлар дам-бадам қор кўчкилари остида ҳалок бўлиши, баландлик ва аёздан нафаслари қайтиб ўлиши ҳақида улар сўз юритмасликка интилишарди. Чотқолга етиш-

ганида ҳам ҳаммаси қандай бўлишини фақат Аллоҳнинг ўзи билади. Аммо ўша дамда улар, ўзаро келишиб олгандек, Исмоилнинг режасини қониқиш билан маъқуллаб, уни рағбатлантиришарди. Айниқса онаси унинг руҳини кўтаришга кўпроқ интиларди. Кекса Бексаат ўзини қўлга олишга тиришиб, нафас сиқилишини, бикинидаги санчик азобини ўғлига сездирмаслик учун ўзини дадил тутишга уринар эди, чунки бу учрашувга кўланка солишни, ёшларни ўз дарду ҳасратлари билан чалғитишни хоҳламас эди, гарчи ичида Аллоҳга ёлвориб, тонггача – ўғли ўз кулбаси томон кетгунига қадар сабр беришни тилаб турган бўлса-да, ўшандан сўнггина бемалол йиглаши, ўкириши мумкин бўлади ва Аллоҳдан бор овози билан зорланиб сўради; даҳшатли кийноқларга дучор этмасликни худодан сўрарди, чунки ҳозир касал бўлишнинг мавриди эмас, айниқса табиб ва дуохонларга мурожаат қилиш пайти эмаски, уйга қизиксинувчи бегона кимсаларнинг эътиборини қаратмаслик керак, ахир ўғлининг тақдири қил устида-ку. Она ўз муножаати давомида башарти унинг ажали етган бўлса, то ўғли Чотқол довонидан эсон-омон ўтиб олгунига қадар озроқ мухлат беришини Аллоҳдан ёлвориб сўраган бўлар эди. Агар вақти-соати етган бўлса, нима ҳам қила олардик, майли унда ўша кудратли эгам уни маҳв эта қолсин. Аммо ҳозирча унинг жонини олмай турса дуруст бўларди. У бу мухлатни асло ўзи учун эмас, балки

факат ўғли ва оламда унинг учун азиз бўлган келинига сўраётган эди. Агар гап ҳаётнинг моҳияти, одамнинг бу дунёда нима учун яшаши, умри давомида ҳаётда қандай рўшнолик кўргани ҳақида кетса, ўшанда бахтсиз, ўғли давлат қочқини бўлган кекса Бексаат, тақдир унга шундай инсонни – унинг Саидасини тухфа этганидан беҳад шод ва мамнун эканлигини айтган бўлармиди. Ва агар унинг келинига бахт дариғ этилган бўлса, у ҳам шундай шўрпешана бўлса, унда бахт кимга, нимага хизмат қилади, у қандай аёл зотига тухфа этилган?.. У нега одамларни йўлдан оздиради? Ахир усиз бу ёруғ дунёда яшаш амримаҳол-ку...

Бундай ўй-хаёллар кампирни ҳолдан тойдирарди. Ўй-ламасликка ҳам унинг иложи йўқ эди, бикинидаги оғрик қадалиб, тинчлик бермас эди. Дард дардманд билан ҳамиша бошқаларга эшиттирмай суҳбатлашади. Кекса Бексаат дилида нималар кечаётганлигини ошкор этмасликка астойдил ҳаракат қиларди. Исмоил ўшанда ёз бошланиши билан қай йўсинда Чотқолга йўлга чиқишларини орзу қилиб ва маълум бир қарорга келиб: «Чотқолга бутун оиламиз билан бирга жўнаб кетамиз. Шунга тайёргарлик кўриш керак, ҳаммасини атрофлича ўйлаб кўрмоқ даркор», – дер экан, онаси:

– Ўғлим, энди мен қариб қолдим, ўзларинг бораверасизлар, мен эса бу ерда қолиб, сизларни дуо қилиб ўтираман.

Исмоил бунга астойдил ва очиқ кўнгиллик билан эътироз билдирди:

– Йўғ-э, сен нима деяпсан, шу сўзни айтишга қандай тилинг борди? Биз сени нега қолдириб кетар эканмиз? Бу бўлмаган гап. Сенсиз бир қадам ҳам силжимасмиз. Йўқ-йўқ, мен сени зинҳор ташлаб кета олмайман. Бунақаси кетмайди. Ўзим сени опичлаб бораман, эна.

– Ох, ўргилай сендан болажоним, сўзларингни Аллоҳим эшитсин. Қувватим етганда ўзим ҳам эмаклаб бўлсада борган бўлардим, хасталигу қарилик курсин, – дея қўшиб қўйди журъатсизлик билан ўғлини ранжитмаслик учун. – Сизлар билан бирга бўлиш мен учун, албатта, яхши бўлар эди-ку, аммо бу ёғи ҳали нима бўларкин?

– Эҳ, менинг жонсарак энажоним! Мен сени яхши тушунаман, эна, аммо бу ҳақда гапиришга ҳали эрта. – Саида қайнонасини қувватлаб, жилмайди. – Худо хоҳласа, ун-гача яхши бўлиб кетасан. Ана айтди деярсан. Ўшанда бир қарорга келамиз-да жўнаб кетамиз. Ва сени Чотқолдаги акаларингга: «Мана, биз келдик, қабул қилинглар! Синглингизни ҳам олиб келдик, у билан бирга ўзимиз ҳам кўноқ бўламиз...» – деймиз.

Унинг сўзларидан беихтиёр ҳаммалари кўшилишиб кулиб юборишди. Қайнона эса келини гапни унинг касали ҳақида бораётганидан чалғитишга интилаётганини тушунди. Ҳа, у тўғри қилган эди.

Ўзаро умидбахш ва кўнгил очувчи бу суҳбат билан кеча ўтиб борарди. Айниқса Исмоил кўтаринки руҳда эди. Ухлаб ётган Омонтўрани икки марта кучоқлаб ўпиб, унга пичирлади: «Мана, сен билан Чотқолга, тоғаларимизникига жўнаймиз. У ерда ҳамма одамлардек яшаймиз. Сенга кичкина тойчоқни ўргатиб бераман, сен уни миниб, тоғларда чоитириб юрасан. Ана ўшанда буни кўрган момонг билан онанг қувончдан чўчиб кетишса керак-а?»

У энди Чотқолга жўнаш учун нима қилиш кераклигини батафсил тавсифлаб беришга киришди.

«Авваламбор ёзни, йўлнинг очилишини кутмоқ керак. Ҳозирча эса, бирон кимса шубҳаланиб қолмаслиги учун сир саклаб яшириниб туришга, сўнгра вақтни бой бермай, дарҳол йўлга тушишга тўғри келади. Бунинг учун эса ҳаммасини олдиндан мўлжаллаб, тайёрлаб қўйиш керак. Довонда қиш ариганича йўқ. Ҳали бўронлар кўтарилиши мумкин дейишади. Демак, иссиқ кийимлар, айниқса пойафзал ҳозирлаб қўйиш керак. Тоғ-тошлардан, сўқмоқлардан, қор уюмларидан чидамли пойафзалсиз пиёда ўтиб бўлмайди. Сўнг бир ҳафтага етарли овқат гамлаб олишимиз лозим. Кўпроқ толқон, ҳамда қайнатиб пиширилган ва хом гўшт, қозонча тузи, ўтини билан. Довонда қор ва шамолдан бошқа ҳеч нарсани тополмайсан. Мен бу хусусда кўплаб хикоялар эшитганман. Гўшт ёғли бўлиши керак, деб тўғри айтарди энам. Чўпонлар фақат шу билан тирикчилик

килишади-ку. Улар довонларга қандай боришни яхши билишади. Ҳамма кўч-кўронларни, кийим-кечакларни ҳамда болаларга мўлжалланган баъзи бир кўрпа-тўшакларни хуржунларга жойлаштириб олишарди. Хуржунларни эса эшакларига юклар эдилар. Эшакларни эса каёқдан оламиз? Иккита эшак керак. Бирига юкларни ортамик, иккинчисидан эса қўлида набираси Омонтура билан знам кетишади. Ўзимиз эса пиёда борамиз. Шошмай тур, Саида, ҳозир эшаклар хусусида айтаман. Хўш, Аллоҳнинг ўзи бизларни ёрлақди. Бир пайтлар Қўйтош сойлигида олтин қазувчилар ташлаб кетган еттигача яғир эшак кезиб юрганини сенга айтган эдим, эҳтимол, ёдингдан кўтарилган бўлса керак. Ким билсин, бу келгиндилар қазилгани олтинмиди ёки бошқа бир нарсами, ҳар қалай ўз ишларини тугаллаганларидан сўнг эшакларни ташлаб кетишган, ўзлари эса, эҳтимол, поездда жўнаб кетишгандир. Бу эгасиз эшаклар куздан бери ўша ерда, яйловда ўтлаб, истаганча ғарам чеккаларини ғажиб, бултурги похол уюмларини титиб кун кечирарди. Балки уларни кимдир кўргандир, аммо улар кимга, нимага ҳам керак дейсиз, овулнинг ўз эшаклари етарли. Бу билан нима демокчиман? Бир жуфтини кўз остимга олиб, аста-секин боқиб парвариш қиламан. Вақти-соати келиб, тунда ҳайдаб келаман. Юкларни ортиб, ярим тунда Чотқол сари равона бўламиз, чунки эрта тонгда овулдан қанчалик узоқлашсак, шунча яхши бўлади...».

Орадан кўп ўтмай аввал олисдаги, сўнг кўни-кўш-ниларнинг хўрозлари кичқириша бошлади. Исмоилнинг жўнаш пайти ҳам келди. У тараддудланар экан, кетиш олдидан кичкинтойи тепасига келиб эгилди, сўнг хайр-лашиш олдидан онасига айрим сўзларни тайинлади. Ўшанда тонг ёриша бошлаб, ҳали бутун овул уйқуда эди. Қор ёғадиганга ўхшарди – осмонни бутунлай булутлар оқими қоплаб олган эди. Саида уни ҳовлига кузатиб чиқар экан:

– Исмоил, кулоқ сол, агар эртага сени шу жойда кутиб турган бўлмасам, сен уйга кирмагин, шу заҳотиёқ ортингга қайтиб кетавер, – деди.

– А нега, нима бўлди? – Исмоил хавотирлана бошлади.

– Энамнинг касали оғирга ўхшайди. У сени хафа бўлмасин деб билдирмасликка ҳаракат қилди. Аммо уни даволаш зарур. Уни табибга кўрсатиш керак. Ахир бошқа йўли йўқ-ку.

– Ҳа, ҳали гап бу ёқда экан-да, – деди Исмоил гапни чўзиб. – Оғир касал дегин-а. Майли, гапингни инобатга оламан. Даволагин. Балки бирор гиёҳ ёрдам берар.

Шу билан улар хайрлашдилар. Саида яна анчагача ундан нигоҳини узмай кузатиб турди. У томоркалар бўйлаб ўзига таниш сўқмоқлардан кетиб борарди, мана чеккадаги кўшнилари – Сотимқул ва Тўтиной холанинг ҳовлисидан ўтиб, катта ариққа бурилди ва кўздан ғойиб бўлди. У би-

рон зот кўринмайдиган жойлар оркали, чийзорлар орасида яшириниб, ўзининг тоғ этагидаги ғорига қандай қилиб етиб олишини ва зилдай пўстинга бурканиб, ухлагани ётишини Саида ўзича тасаввур қиларди. Лекин бу сафар унинг дили хиёл равшан эди, чунки Чотқолга кетиб яшаш нияти амалга ошаётгандек эди.

Саида уйга қайтиб, остона ҳатлаб кириши биланоқ, худди уни кутиб тургандай, фалокат ёпирилган эди – қайнонаси хушидан кетиб, секин инграб ётарди. Саида у томон отилиб, тиз чўкканча кампирни кучоқлаб олди. Кампирнинг ахволи оғир эди. Бағрига босаркан, унинг канчалик нимжонлашиб, чўпдек озиб-тўзиб кетганлигини сизди. Агар рўмоли остидан чиқиб турган оппоқ соч толаларини айтмаганда, уни ўспирин йигит деб ўйлаш мумкин эди: аранг нафас оларди. Саида қайнонасининг сўниб бо-раётган кўзларига қарашга чўчиди.

– Эна, энажон, тинчлан. Ҳозир енгил тортасан, ўзингни кўлга ол. Ҳозир сенга ёрдам бераман! – саросимага тушиб гапирарди Саида. – Қаеринг оғриётганини менга кўрсат. Мана шу ерми? Нима қилиш керак энди? Ҳозирча иссиқ кигизни, сўнгра эса қиздирилган донни босаман. Қайнок чойни ҳам... Сен фақат чидаб турсанг бўлгани.

Уйнинг у ёғидан-бу ёғига елиб-югуриб, товада мак-кажўхори донларини қиздириб, кейин уларни тугунчаларга солиб касал қайнонасига босиш учун олов ёқаётиб,

Саида саросимага тушган ҳолда энди нима қилишини ўйларди. Бундай пайтларда одатда кечиктирмай касални биладиган одамларга кўрсатиб, маслаҳатлашиб олиш, кейин эса – бу энг муҳими – шу атрофдаги биронта таниқли табибни таклиф қилиш зарур бўлади. Аммо яшириниб юрган Исмоил учун бунинг ҳаммаси ногаҳоний кўркинч туғдирар эди. Эрини яшириш эса Саида учун, ҳар қандай ҳолатда ҳам, муҳимлигича қолаверарди.

Боёқиш Саиданинг эри ва кайионаси орасидаги ўй-фикрлари қоришиб кетган эди. Кейин эса кампирни тўшакка ётқизгач, у бироз исиб олиб, инграшу оҳ-воҳлари озгина тинчигандан сўнг, Саида бир қарорга келди.

Тонг отиб қолган эди. Саида боласини тезгина эмизгандан сўнг уни қўшниси Тўтиойникига, ўз болалари билан бирга, бир-икки соатга қараб туриш учун элтиб берди. Ўзи эса бир йил аввалги доя момоси олдига, нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлашгани жўнади. Доя момо ўзи билан таниш бўлган кинначи аёлни ҳам бирга олиб боришга ваъда берди. Ниҳоят, улар пешинга яқин, Саиданинг сабр косаси тўлиб тошган кезде етиб келишди. Аммо уларнинг ташрифи ҳамдардлик кўринишидагина бўлди. Ўтиришди, сўраб суриштиришди, чой ичишиб, кекса Бексаатга яхши ниятлар билдириб, уни тинчлантиришди ва дарё ортидаги Арча овулчасида истиқомат қилувчи машхур кекса табиб – Муса эмчини чақириб лозимлиги-

ни тавсия қилишди. Яна Саиданинг қўшниси Тўтийдан қайнонаси олдида ўтириб туришни илтимос қилишига тўғри келди ва яхшиям қўшни касалга ва биратўла болага қарашга рози бўлиб, ўзининг болаларини ҳам олиб келди.

Саиданинг ўзи эса баъзан йўл билан, баъзан сўқмоқ орқали дарё ортидаги Арча овулига, табиб Муса эмчининг олдига югуриб кетди. Уни уйида учратганидан беҳад қувонди. Табиб кечга яқин етиб боришини айтди. Саида яна уйига шошилди, қишда саёзланган дарёни кечиб ўтганида тиззадан ошган муздек сув захри суяк-суягидан ўтиб кетди. Тезда пойафзалини кийиб, тоғ ёнбағирлари бўйлаб жадал юриб ўзига келди, сўнгра эса қизиб ҳам кетди.

Боришда ҳам, келишда ҳам, бутун йўл бўйи, унинг миясида фақат биргина фикр – бу оламда нимаики содир бўлар экан, Яратганнинг иродасисиз бўлмас, илоҳим, унинг ўзи қайнонасини паноҳида асрасин, чунки унинг аҳволи соат сайин оғирлашиб бормоқда... Бироқ унинг қалбини тирнаётган нарса фақат шугина эмас эди. Бу ёғи энди нима бўларкин, қайнонаси касал бўлса, ўйлашича, бу узоқ давом этса, боласи нима бўлади, унга ким қараб туради, эрининг аҳволи не кечади, энди у уйга бош тика олмаслиги, ўзи ҳам унинг тоғдаги яширинган жойига югуриб боролмаслиги ҳақида ўйлайвериб гарангсиб қолган эди.

У қайнонасига шифо бериб, аввалгидек ғимирлаб, уйда бирон юмуш билан машғул бўлишини, энг мухими – хадиксиз, эмин-эркин яшаш орзу қилинган ўша ажойиб кунлар келиши билан бутун бир оила бўлиб Чотқолга йўл олганларида онаизорнинг эгарланган эшақда кета олишига мадад сўраб илтижо қиларди. «Ахир қанчалаб одамлар касалланадию яна соғайиб кетишади, наҳотки унинг тақдирида бу ёзилмаган бўлса?» деб ўйларди у. Агар қайнонаси касаллигича қолса, унда Чотқолга бориши нима бўлади – ёлғиз ўзини ташлаб кетиб бўлмайдику? Агар касалнинг ёнида қолса, унда Исмоилга нима бўлади? Унда бу кун бўлмаса эртанги кун уни кўриб қолишлари турган гапку: кўрибсизки эрта-индин далаларда турли-туман баҳорги ишлар бошланиб, молларни яйловга ҳайдашади, борадиган жойи қолмайди, униси бўлмаса буниси уни кўриб қолиши мумкин, шу билан ҳаммаси тамом вассалом...

Саида музлаб қолган ўнқир-чўнқир ерлардан елиб борар экан, бу мушкул аҳволдан қутулиш йўлларини излаб, хаёл гирдобиди сузарди.

Энди унинг бутун умидлари шифокор Муса эмчида эди. Хурматли қариянинг донғи теварак-атрофга кетган бўлиб одамларни гиёҳлар ва сут билан даволарди. Энди Саида Муса эмчини даволашнинг шундай сир-асрорларини қўллашда Аллоҳнинг ўзи мадаккор бўлишини сўрарди.

Бексаат бир неча кун ичида касалдан фориг бўлиб яна уй юмушлари билан шуғулланиб юриши, яна улар тунлари Исмоилни кутиб, ҳозирлик кўришлари ва ўша кунлар насиб этиб, ҳаммалари иккала эшакда юклари билан Чотқолга жўнашлари ҳақида суҳбатлашар эдилар...

Ўзи ваъда берганидек, Муса эмчи кечга яқин етиб келди. Бундан бироз илгари Саида қария уйларини адашмасдан топиб келиши учун уни тепалик ёнида кутиб турган эди.

Унинг тулки телпақда, кулранг эшакчада келаётган қиёфасига кўзи тушгач, биқинидаги оғриқ кун бўйи, эрта тонгдан то оқшомгача халоват бермаган бўлса-да, эмчининг келишини эшитиб бироз тетикланган касал учун ҳаммаси илоҳим яхшиликка кўринсин, дея яна Аллоҳга илтижо қиларди.

Муса эмчи – жуссадор, норғул, қорачадан келган, қирғий бурунли, оппоқ соқолли ва кўринишдан ўта салобатли, синчков бир қария эди. Ана шу қарашларию сўзлашиш оҳангида унинг бутун борлиғи намоён этилган эди.

– Қизим бу ерда совқотиб қолсанку, ўзим Бексаатнинг уйи қаерда деб сўроқлаб топиб келардимку, – деди у йўғон овозда, Саида кутиб турган жойга яқинлашар экан.

– Зарари йўқ, безовта бўлманг, совқотганим йўқ, – жавоб берди Саида, – сиздек Эмчи отамизни кутиб олмасак, кимни кутиб олардик! – деди у чолга жилмайиб.

– Йўғ-э, ростданми, – давом этди отахон, – қани бошла, у каерда, бечора Бексаат, унга нима бўлди? Офатни қаранг-а, ўғил урушда, ўзи бетоб, теварак-атрофда совук ва очарчилик ҳукмрон...

Қария эшакдан тушди, иккалалари уй томон йўналишди.

– Эрингдан хабар борми? – кизикди Муса эмчи.

– Йўқ, кўпдан бери ундан бирон хабар йўқ, – бу саволдан у алланечук бўлиб кетди. Қария сукут сақладида яна кўшиб кўйди. – Нима ҳам дердик, уруш-урушда. Аммо ҳамманинг пешонасида ўз ёзиғи бор.

«Бу билан у нима демоқчи бўлди?» – ўйлади Саида, ва чол ҳозир кутилмаганда: «Сенинг Исмоилинг қочиб юргани ростми?», деб сўраб қолишини кутди.

Аммо чол ҳеч нима демади, шу пайт улар ҳовлига кириб келишган эди. Саида қарияни эгардан тушишига кўмаклашиб, уни уйга бошлади, остонага яқинлашгач, Муса эмчи тўхталиб:

– Қизим сенга қанчалик оғир эканлигини тушунаман, – деди у панд-насихат қилгандай, унинг юзига осойишталик билан қараб. – Ҳаммаси яхшилик билан тугайди деб умид қиламиз. Беморни кўздан кечириб, уни қандай даволаш зарурлигини назарда тутган ҳолда гиёҳларни ўзим билан бирга олиб келдим. Мана уларни эслаб қолгин – мен ўзим айтганимдан ташқари ҳеч нимани сўраб-суриштириб ўтирмагин. Тушундингми, мени?

– Ҳа, Эмчи ота, сизни тушундим.

Муса эмчи остонадан хатлаб ўтгач, аввало оппок оқарган мўйловлари остидан жилмайиб, бурчакда ётган касалга:

– Бу нимаси Бексаат, бемаврид касал бўлибсан, сабр килиб турсанг бўларди.

Қайнонаси табибга шу оҳангда жавоб қайтаришга куч топмади.

– Кони азобга қолдим, Муса эмчи, – зўриқиб, изтироб ичида инграб гапирарди кампир. – Балки бирон дори-дармон топарсан.

– Қани-қани, ҳозир бир йўлини ўйлаб топармиз.

Саида халал бермаслик учун бир бурчакда жимгина турарди. Муса эмчи бемор қаршисида ўз иши билан машғул бўлиб турганда, Саида бунақа кечада ёлғиз ўзи қолмаслиги учун овулдаги биронта кампир ёки қўшнисини чақириб келиш зарурлигини ўйлаб, энди бу ерга йўлай олмайди-ган Исмоил учун жуда қайғурарди. Эри учун ҳам ва овулнинг шундоққина биқинида яшаб туриб, пиёда ярим соатлик йўл юриб ёлғиз ўғлини кўриш имкониятидан маҳрум бўлган қайнонаси учун бундай аламли ачинишу изтиробли кечинмалар унинг қалбини тирнарди.

Шу пайт Муса эмчи диққат билан, худди бошқаларга номаълум бўлган товушларни илғаётгандек, қовоғини уйиб, беморнинг томир уришини пайпаслаб кўрар экан унинг ориқлаб кетган қоқсуяк қўллари худди ёш болаларнинг

қўлчаларини эслатарди. Сўнгра табиб, одатдагидек, дам кафти билан беморнинг қорнию биқинларини силаб, дам бармоқлари билан секин босиб, унинг қаршисида ўтирганича фақат ўзига маълум бўлган нарса хусусида жиддий ўйлар экан, унинг нигоҳида умидсизлик аломатлари шунчалик бўртиб кўринарди. Саида буни сезмасдан қолмади. У печка ортидаги бурчакда табибнинг юз-кўзларида ифодаланаётган маънони укиб олаётгандек юраги орқага тортиб кетди. Қария Муса эмчининг узоқ сукут сақлаши эса борган сари уни ташвишга соларди. Саида шу топда касалнинг ўзи бошидан нималарни кечираётганини англаб, уни олдинда яна нималар кутаётганини билишга ҳаракат қиларди. Шу топда унинг ҳоли не кечди экан, онасидан хавотирсираётганмикин, аммо иложи қанча, бу хусусда унга бирон нима дейишга ҳақиқий. Ҳаммаси учун қайғуради, ҳаммаси учун хавотирсирайди, ҳаммасидан ҳадиксираб яшаб, ҳамма бало-қазолару азоб-укубатларни ўз гарданига олишга тайёр эди, аммо тобора ҳолдан тойиб, ўлим сари юз тутаётган қайнонаси олдида у ожизу нотавон эди. Кўз ёши қуйилиб келар, лекин кўзини бемордан олиб қочар, аммо ўзини босиб олиш учун эса катта сабр-тоқат керак эди.

Қария Муса эмчи эшагига ўтириб дарҳол жўнаб кетмади, қоронғи тушиб қолган эди, у ҳовлида Саида билан хайр-маъзурлашаркан: «уйда энди бир ўзинг ёлғиз ўтирма. Мени бошқа кутманглар», – деди.

Гап нима ҳақда кетаётганини Саида ярим оғиз сўздан тушунди.

Деразадан елган совуқ шабада ортидан уйга ҳам кўзга кўринмас совуқ нафас кириб келганидек, кекса табиб эшагида қоронғилик қаърига шўнғиб ғойиб бўлиб кетгандан сўнг у бутун вужудини чексиз ёлғизлик қамраб олганини хис этди. Саида ҳам рутубатли кунлар яқинлашиб келаётганига қарамасдан ўз келинлик бурчини адо этишга тайёр эди. Ҳаммасини ўз елкасига олиш энди унинг зиммасига тушарди. Ўзи учун ҳам, қариянинг ўғли ва кулоқларга қарши кураш дастидан Чотқолга қочган ака-укалари Ҳусанқул ва Ўринкулларнинг қариндош-уруғлари учун ҳам сўнгги нафасигача қайнонасининг бошида бўлишни у кўнглига тугиб қўйди. Ҳаётдан кўз юмаётган қайнонаси олдида ҳамма учун ва ҳамма нарса учун тириклар зиммасига тушган юкни энди Саиданинг бир ўзи кўтаришга тайёр эди. Уйга бош суқар экан, у «ўлим барҳақ, у одамларни иноқлаштириши керак, ундан бошқаси бекор» деган аҳду паймонни ўз дилига туккан эди.

Шу ондан бошлаб Саида жон талвасасида ётган қайнонаси ёнидан бир қадам ҳам жилмай қўйди. Қийналиб, азоб чеккан кекса аёлнинг ҳаёт шами сўниб борарди. Тобора тилдан қолаётган эса-да бор кучини йиғиб, оғир нафас олган ҳолда, ғам-андухли ва аянчли бир қиёфада келинининг юзига боқар экан, аёл унга сўнгги видо сўзини айтмоққа

чоғланган кўринарди. Бу дил тубидаги ва олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас, балки умрининг энг охириги дақиқаларида айтилиши мумкин бўлган видолашув сўзи бўлса ажаб эмас, бироқ уни ифода этишга аёлнинг мажоли етмасди. Бу пайтда ундан-бундан қария Бексаатнинг жони узилаётганини эшитиб, ҳовлида одамлар тўпланиб қолишди. Улар жимгина келишарди. Одамларнинг бир қисми ачиниш ва изтироб чеккан ҳолда, ўз муносабатларини оғир хўрсиниш билан ифодалаб келиб-кетишар, айримлари эса, ортиқча шовшувсиз, бундай пайтларда олдиндан уйда кўриладиган тайёргарлик пайдан бўлишарди: бирлари ўтин ташиган, кимдир товоқчада ун, куйдирилган мой келтирарди. Яна бировлари кўни-кўшнилардан идиш-товоқ йиғишар, ҳовлида эса оёқ остига сомон сочиб чиқишарди.

Тун яримлаб қолди. Қошиқчада оғзига сув томизиб кўяр экан, Саида қайнонасининг сўнгги соат ва дақиқаларини енгиллаштиришга уринарди. Жон таслим қилаётган Бексаат кун битганини сезиб ётар, шунинг учун ҳам, жон талвасасида нимадир демоқчи бўлар, лекин бунинг уддасидан чиқолмасди, шундан кейин у дил розини кўзлари билан имо-ишора қилишга ўтди. Ростдан ҳам, қайнона ва келиннинг видолашув чоғидаги оху фиғонларини – жўрлашиб хўнграшларию мунгли марсияларини ким ҳам тинглайди дейсиз: бу термаларда эса уларнинг кўнглидаги орзу-ниятлари умрбод амалга ошмайдиган армон бўлиб қолгани,

бутун хонадон аҳли – ўғли ҳам, келини ҳам – жон-дилдан хоҳлаган Чотқол сафари ҳам, кулоқ сифатида Чотқолга бадарға қилинган эл-уруғу, ёру биродарлар билан келинни таништириш ҳақидаги ўй-хаёллари ҳам саробга айлангани, эндиликда эса бунинг мутлақо иложи қолмагани борасидаги ҳасратлари ўта таъсирли ифодаланганди. Саида учун ҳаммадан ҳам ўқинчлиси шунда эдики, энди у кекса қайнонасини эшагига ўткизиб қўймайди, йўрғадаги набирачасини унинг қўлига тутқазмайди ва улар тун қоронғисида биргаликда йўлга равона бўлишмайди. Начора, энди у кунлар бошқа қайтиб келмайди. Бундан кейин уларнинг Чотқол довонидан омон-эсон ўтиб олишлари олдидан тоғ қояси ва қор уюмлари оралиғидаги бир гўшада кичик гулхан тафтида исиниб, сабр-тоқат билан куч тўплашларига ҳам ҳожат қолмайди; энди улар гулхан тепасида парвоз қилиб юривчи фариштаю малоикалардан ўзларига раҳм-шафқат қилишларини ва билиб-билмай қилган барча гуноҳларини афв этишларини ва тоғ йўлидаги бало-қазоларни даф этишларини ёлвориб сўрамайдилар ҳам; негаки улар, чиндан ҳам, ҳеч кимга ёмонликни раво кўришмайди: довонга эса қонун ва жазодан қочиб, ўзини ўзи қувғин қилган қочоқ аскар Исмоилдан хабар олиш илинжида чиқиб туришади. Шуларнинг ҳаммаси учун она ва келиннинг чексиз ранж-алам ва изтироб чекишаётгани ва бунга сабр-бардош қилиб келаётгани – бу бир қисмат эди, холос...

Шу зайлда жафокаш она қиссаси ўз интиҳосига етди: ўлим бутун келажакдан маҳрум қилгани боис энди барча ўй-хаёллар – сафар ташвишлари ҳам, йўл азоби ҳам, Чотқолга кетган бошқа қавм-қариндошлар дарагини суриштириш ҳам, уларга бу ёққа ким билан бирга ва қай тариқа етиб келганларини ҳикоя қилиб бериш режаси ҳам барҳам топди.

Қайнонасининг ўлим тўшагида ётган ўша қайғули тун ана шундай якун топди.

Саиданинг бошини қотираётган кўпдан-кўп ўй-хаёллар ичида айниқса эрининг хатарли қисмати унга сира тинчлик бермасди. Унинг боёқиш Исмоили у ёқда қандай юрибди экан-а? Онаси жон таслим қилаётган шу кезларда бошидан нималар кечаётганикин? Зеро, у шундай дарди бедаволарга мубтало бўлганки, унинг бу ерларга келиши ҳам, қорасини кўрсатиши ҳам мутлақо мумкин эмас... Нега шундай бўлдийкин-а? Шунинг учунки, у ўзи билганича яшашни ҳуш кўрди; қонун, инсоний ақида-тамойиллар эса ўзгача кун кечиришни тақозо этади. Куч – қонун ва кўпчилик тарафида, у бўлса қонундан қочиб юрибди. Шунинг учун ҳам, ҳеч ким суриштира олмайдиган Чотқол томонларга жилмоқчи эдик-да.

* * *

Ўша машъум кечаси Исмоил, ҳар галдагидек, ўзи яхши билган ўша тоғ этагидаги пасткам қияликлар, чийзорларни оралаб ўтиб, унинг адоғидаги жарликка чиқиб олди,

ойдин кечада бу ердан овулнинг томлари, мўрилари, ёруғ деразалари кўриниб турарди. Исмоил эса айти шу ердан ўта эҳтиёткорлик билан ўтиб, одамларнинг полизлари ора-лаб ўз ҳовлиси томон йўл олди.

У бу сафар ҳам йўлнинг сўнгги қисмини ғоят эҳтиёткорлик билан кўздан кечирди, бироқ, негадир, уйга яқинлашган сари унинг кўнглини ғашлик ва хавотир босди. Қандайдир шубҳали ҳаракатлар, аллақандай эшитилар-эшитилмас, узук-юлук овозлар Исмоилни сергаклантирар ва у вазиятни аниқлаб олиш мақсадида Тўтиной холанинг полизидаги терак тагида таққа тўхтади. Ундан бир қадам ҳам нарига жилмади. Йўлдаги зўриқишу ҳансирашларини босиб, нафасини ростлашга ҳаракат қилди. Бироқ юрак уриши маромига тушмади ва қалбдан қандайдир фалокат юз беришини ҳис этди. Демак, Саида ҳақ гапни айтган – чиндан ҳам онаси мушкул аҳволда.

Исмоил аянчли, ғулғулали ўй-хаёллар оташида қовурилиб, ўзини бошқара олмайдиган рухий ҳолатга тушди. У дарахт танасига маҳкам суянганча бўғиқ ингради. Айти чокда диққат билан кулоқ солиб, ҳақиқатан ҳам ҳовлида одамлар борлигига ҳамда улар у ёқ-бу ёққа юриб, ғўнғирлашиб туришганига тўла ишонч ҳосил қилди. Бинобарин, ишнинг пачаваси чиққан. У юраги эзилиб, ғазаби қайнаб кетган ўша дамда қалбан ҳамма нарсага: важоҳат билан уйга бостириб киришга, тўпланган одам-

ларни зарб билан итариб, ўзига йўл очишга, жирканч ва кўрқинчли киёфада кўкқисдан уларни даҳшатга солишга, шу онда, эҳтимол, жон таслим қилаётган энажонини бағрига ўзини отиб, унинг совиб колган қўлларини ўпа-ўпа зор-зор йиғлашга, унинг қаршисида тиз чўкиб, энасини бошқа ҳеч бир она чекмаган азоб-уқубатларга дучор этгани учун кечирим сўрашга, коинотдаги бутун мавжудотларни емириб, йўқотиб юборишга, оламдаги барча балоларни, жумладан, ер юзи ва мамлакатни ўз домига тортган даҳшатли урушни ҳам ва ўша жанг майдонидан қочишга жазм қилиб, эндиликда унинг жабрини тортаётган – қаттиқ таҳлика, ночорлик ва тубанликда яшаётган ўзини ҳам тамомила нест-нобуд этиб ташлашга қудрати етадиган даражада дод-фарёд солиб йиғлашга тайёр эди. Ҳа, ҳа, ҳа, – эс-хушини йўқотиб кўйгунча ўкириб йиғлайвериши жоиз: бу ҳол садоқатли умр йўлдоши Саида уни кўз ёшлари тўкилган шу чиркин ердан турғизиб, кўз ёшларини артиб, уни бирон ёкка – унинг ўзи ҳам, номи ҳам бутунлай унутиб юбориладиган ва ҳеч бир кимса унинг қўлидан тутиб, «Нега сен фронтда эмассан-а», – деб асло суриштирмайдиган бир гўшага – етаклаб кетмагунига қадар давом этиши шарт.

Бироқ унинг ақл-идроки ушбу бир лаҳзали ғазабу эҳтирослар алангасини пасайтирди. Шу туфайли у турган жойидан бир қадам ҳам нарига силжимади: гарчи у

виждон азобида кийналиб, ўзини ўзи лаънатласа-да, она-сининг жони узилаётган паллада ҳам шундай телбавор қиёфада одамларга кўринишни ўзига эп кўрмади. Бунинг учун онажони уни маъзур тутади, дея ўзига-ўзи таскин-тасалли берди; зеро, энаси унинг ўзини эҳтиётлаб юришини, бирор пана жойга кетиши зарурлигини ва ҳар қандай вазиятда ҳам кўзга кўринмаслиги даркорлигини парвардигорга топиниб илтижо қилгани рост эди. Шунинг учун ҳам у фурсатни ғанимат билиб, ўз вақтида манзилига қайтиши кераклигини кўнглидан ўтказди, лекин бунга асло журъати етишмасди. Аксинча, ўша онда қандайдир бир зўр, оғир куч уни жиловлагандай бўлиб, қадам-бақадам уй томон яқинлашиб боришга мажбурлар эди. Шу зайлда у омборхоналари орқасига келиб тўхтади ва шу жойда туриб одамларнинг дупур-дупурию гангир-гунгур овозларини аниқ эшитди. Отнинг дукур-дукури кулоққа чалиниб, кимдир ниманидир сўраётгани кулоққа чалинди:

– Ҳа, Мирзақул, аҳволи оғирми?

– Ҳа, умид йўқ ҳисоби...

Сўнгра от узангиси қандайдир бир темирга урилиб жаранглаб кетди ва дукур-дукур товуш ҳовлидан йироқлашди.

Исмоил ўша киши унинг узоқ қариндоши Мирзақул эканини фаҳмлади; уни кўпдан бери кўрмаган эди; ўша вақтларда унинг иккала қўли ҳам бутун эди, энди

эса фронтда бир қўлидан ажрагани боис одамлар уни «Мирзақул мўлоқ» ёки мўлоқ Мирзақул деб чакиришади. Шундай бўлса-да, у – кишлок шўроси раиси. Хўш, нима бўпти? Бир тасаввур қилиб кўринг-а, бир қўлсиз қандай яшаш мумкин! Исмоил эса қўлидан, айниқса бошидан ажралиб қолишни хоҳламади. Мана энди шунинг жазосини тортмоқда: виждон азобида қовурилиб ва айни чокда биқиниб-писиб юрибди...

Аслида унинг ҳовлига яқин бориб, у ерда нималар бўлаётганига кулоқ тутмагани яхши эди. Энди унинг таъби ўта хиралашиб, руҳан эзилиб кетди. Шу важдан Исмоил учун бу ердан аста-секин ортга қайтишдан ўзга чора қолмаганди. У куйида қолган овулига сўнгги бор қайрилиб нигоҳ ташлаган маҳалда эса тун ярмидан оққан бўлиб, ҳамма ёқни зулмат қоплаб олган эди, фақатгина бир жойда ёнма-ён икки дераза чироклари милтиллаб ёниб турарди. Бу унинг уйи бўлиб, уй ичида эса энажони жон таслим этарди.

Исмоил эрта тонгда кўзга илганмас жойларни паналаб, яна овул сари йўл олди. Унинг безовталанган юраги ҳамон сира тинчимас, овули, ўз уйи томон илдам одимлашга ундарди; бу ҳаракат нима билан тугаб, қандай натижа беришини Исмоилнинг ўзи ҳам билмас эди. Шунга қарамай, у йўлда давом этарди.

Ҳавонинг авзойидан кун совуқ бўладиган кўринади. Тоғдан увлаб эсган шамол тобора забтига оларди. Шу

боис у бошини пўстини ёқасига буркаб, телпагини қаншаригача бостириб кийиб, катта кирза этикда, кўлларини киссаларига тикиб олиб, якка-ёлгиз, оғир ғам-алам оғушида жилиб борарди.

У одатдагидек, овул манзараси кўзга ташланиб турадиган ўша жарлик ёқасига келиб тўхтади, тез-тез нафас олиб, бутазор остида писиб ётган ҳолда овулда нималар бўлаётганини кўзи илғаган қадар кузата бошлади. Аммо арзийдиган бирон нарсага кўзи тушмади. Уй томларидан тутунлар юқори кўтарилиб борар, мактаб ёнидаги болаларнинг овозлари, шунингдек, отларнинг кишнаши, итларнинг вовиллаши хиёл эшитилиб турар эди... Бироқ Исмоилни биринчи навбатда уйида, ўз кулбасида нималар содир бўлаётгани қизиқтирарди, афсуски, тагин ҳам бирор бир нарсани аниқроқ кўриш ёки фарқлаб олишнинг иложи бўлмади. Шундай бўлса-да, у ердаги қандайдир ғимир-ғимир ҳаракатлардан нималарнидир пайқаб олиш мумкин эди. Бироқ у ерда айнан қандай воқеа юз берганини аниқ билиш мушкул эди. Балки у яқинроқ борса, эхтимол, манзара бирмунча ойдинлашармиди, аммо у бундай таваккалчиликка журъат қилмади. У тушгача шу зайлда бутазорда яшириниб, қаттиқ совқотган ҳолда беҳудага қулоқ тутиб, кўз тикиб жуда қийналиб кетди. Сўнгра ўзини пана жойга – бошпанасига олди, кечга яқин эса чор тарафга сергак назар ташлаганича яна аввалги жойига қайтиб келди.

Энди у бу сафар ўз фаҳм-фаросати билан онаси аниқ казо қилганини сезди: ҳовлидаги ғимир-ғимиру хўнграшлар онасининг ўлими у озик-овкати ва қуроли сақланаётган пана жойга борган кезларда содир бўлганидан далолат берарди.

Энди ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолмаган эди. Онаси оламдан ўтган. Шу сабабдан у ўзини фавқулодда оғир юк остида қолгандай ҳис этди. У бутазор тагида ўлдирилган кўркинчли йиртқич киёфасида чўзилиб ётар эди.

Исмоил кеч кириб, оқшом охирлаб қолганда ўнқир-чўнқирликлар бўйлаб юриб қишки полиз экинлари ёнига келиб тўхтади ва бир оз муддатдан сўнг ўтган кечаси термилиб тургани – ўша терак томон юрди ва шу ерда қоққан қозикдек туриб қолди. Энди эса онасининг бу ёруғ оламини тарк этганига ҳеч қандай шубҳа қолмаганди. Ҳовлида ўчоқда олов ёниб турарди: афтидан, дошқозонда сув иситишаётган бўлишса керак. Турфа товушлар қулоққа чалинарди. У тагин ўша бир қўлли Мирзақулнинг таниш овозини эшитди. У бу ерда маслаҳатлар бериб, кайвонилик қилиб турарди. Одамлар унга қандайдир жавоблар қайтариб хайрихоҳлик қилишарди. Отлиқ кишилар ҳам келиб-кетиб туришибди. Демак, энасини эртага дафн этишади. Эрталабдан тайёргарлик ишлари бошланади, йиғи-сиғи қилишади; жаноза ўқилади, пешин пайтида эса жасадни овулнинг юқори қисмида жойлашган

киятепадаги қабристонга олиб боришади. Ўшандагина Исмоилнинг хаёлига, ахир олдин гўр казиш керак-ку, деган фикр келиб қолди. Бу ишни ким бажарар экан? Гўр қазилдимикин ёки бу ишни эрталабга қолдиришдими? У қайтишда қабристонни бориб кўришга ва қабр қазилган ёки қазилмагани ҳақида ишонч ҳосил қилишга қарор қилди. У шу тариқа ўта гарангсиган, дили вайрон бўлган, паришонхотир ҳолатда терак остида турарди.

Сўнгра у овулнинг чеккаси бўйлаб қиятепадаги катта қабристон томон оҳиста одимлаб кетди. У тун қоронғисида тусмоллаб қадам ташлар, аламли қайғудан эзилиб, тинмай йиғлайверганидан кўзлари хиралашиб қолгани учун гоҳ йўлдаги ўнқир-чўнқирларга йикилиб тушар, гоҳ аллақандай тўсикларга тўқнашиб кетар эди. Шунда у ҳаттоки: «Мен кимман ўзи, қаёққа кетаяпман, жин урганми мени, бу оламда нима учун яшаяпман-а?» – деб ўйлаб ҳам қолар эди.

Қиятепадаги кўхна қабристонга анча йиллардан бери қадам босмагани боис у бу ерга охирги марта қачон келганини ҳам аниқ эслолмасди. Ниҳоят аста-секин урушдан бирмунча илгари, тракторчилар курсини битиришгандан сўнг, дастлаб уни шу қабристон ёнидаги пичанзорда отга қўшиладиган пичан ўриш машинасига ўтқазилганини, ўшанда у қоқ пешинда – жазирама пайтида отларни аравадан чиқариб қўйиб, бир гала ўспирин йигитчалар билан

бирга бедана овлашга киришиб кетишганларини хотирлади. Беданалар бўлса қабристондаги овлоқ ва қалин чакалакзорларда донланишни ёқтиришар эди: сабаби қабрлар орасидаги пичанларни ўриб олишни ҳеч ким ҳам ўзига эп кўрмасди. У ҳозир шуларни эслар экан, ўша сокин ёз кунларини, ўт-ўланларнинг хушбўй ҳидини, осмонда ҳам, ерда ҳам маст бўлиб тинимсиз хониш қилаётган қушларни, чирилдоқ чигирткаларни, беадад чарақлаб турган сахий куёшни, оромбахш сўлим ҳавони кўмсади. Ўша пайтларда у орадан йиллар ўтиб, ўзининг қаҳратон қишнинг зимзулматли кечасида қиятепа қабристонидан уни шу кўйларга солган жамики нарсага нафрати тўлиб-тошган, ё қайғуалам ўтида қовурилган ҳолда таъқибга учраган йиртқичдек тентираб юришини ҳеч хаёлига келтирганмиди?.. Исмоил бу ўша жой эканлигига сира ишонгиси келмасди. Ойнинг хира нурида қабрларнинг қори эриган жойлари қорайиб кўринарди. Ҳаммаёқ жимжит, бўм-бўш, совуқ. Гўрковлар онасига қабр қазиб қўйишган экан, у очик турибди. Буни яқиндагина ўйилган чуқурча ёнидаги лой уюмларидан ҳам пайқаб олиш қийин эмасди.

Демак, яхши одамлар жон куйдиришган, демак, дафн эрта чошгоҳда.

Исмоил онасига қазилган қабр бошида тўхтади, бошини эгиб қоронғи чуқур ўрага жонсиз нигоҳини қадаб тик қотди. Агар у бир илож қилиб ўзини ўлдирганида эди,

шу қабр тубида ётарди, у ҳозир, шу ердаёқ ўлишга рози, қанийди уни одамлар эртага онаси билан бирга кўшиб дафн этишса... Лекин ўз жонига қасд қилиш одамлар қошига бўйин эгиб боришдай мушкул эди...

Янаги тонг Исмоил яна овул томон судралди. Макон тутган ғорида совуқ қотган, оёқларини судраб босар, жунжикиб ва йўталган ҳолда оғзини кафти билан тўсарди. Бу сафар у қабристон томон йўл олди, волидасини дафн этишга қатнаша олмаса-да, ҳеч бўлмаса бошқалар онасини қандай дафн этишини узоқдан бўлса-да, кузатмоқчи эди. Юрар экан, ўзи учун қулай пастқам жарликни мўлжаллаб ўтди, жар туби бўйлаб юриб, бировга сездирмай маросимни кузатмоқчи, ҳам кўзга ташланмай қабристонга хиёл яқин бормоқчи эди.

Сўнг у шу яқин ўртадаги улкан харсангтошлар орасига беркиниб, кузата бошлади.

Вақт имиллаб ўтарди. Энди у анча тинчланиб ва бўлиб ўтган ишларга кўникиб онаси, хотини ва ўғилчаси билан охирги марта кўришган сўнгги кунни хотирлади. Ўшандан бери икки куну икки кеча ўтган, аммо жуда узоқ вақт кечганга ўхшарди. Чотқолга кетиш фикри туйқус тўсикка учраганидан Исмоил қаттиқ афсус чекар, энди у ҳамма ўйлаганларини қайта кўриб чиқиши ва борди-ю, аёли ва ўғилчаси билан Чотқолга омон-эсон етиб олганида ҳам тогаларига онаси ўлгани, уни қандай

дафн қилганини не сўз билан айтади, улар жиянини тушунармиканлар...

Исмоил кўмиш маросимини анча олисдан илғади. Кўпчилик одамлар тўпланишиб турибди. Уларнинг аксарияти от ва эшак миниб олишган. Исмоил кутганидек, улар ёндош йўлдан келишар эди. Қияликка кўтарилишда тўда қадами секинлашди; иккита от эгари устига ўрнатилган тобутда наMATга тигиз ўралган майит жасади жойланганди. Бори шу. Онахон Бексаатни сўнгги йўлга овулдошлари кузатишарди. Улар ҳозир нималар ҳақида гапиришаётгани Исмоилга коронғи. Маросим у бекинган жойга қадам-бақадам яқинлашиб келарди. Кузатувчилар орасида хотин-халаж йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки бу ерларда аёллар дафн пайти қабристонга боришмас, уйда қолиб, майитни кўмиб қайтган эркакларни мотамсара йиғи билан кутиб олишади. Таомил бўйича Исмоил қабристондан қайтаётган отлик қариндошларга бош бўлиши, дафндан кейинги майитнинг уйида бўладиган илк йигинни бошлаб бериши, баланд овоз билан ув тортиши ва ўкириб эгар қошига бош қўйиши, Саида эса унга жавобан йўқлов жирларни уввос тортиб куйлаши лозим эди... Лекин улар, қонун ва кочоқлик ўртасидаги тегирмон тоши орасида қолганлар, бундан бенасиб эдилар...

Бу орада тўпланганлар қабристонда кеча қазилган гўр ёнида тўхташди. Исмоил ўзи беркинган қўшни тепалик

ортидан маросим қандай кечаётганини кўрди. Барча йўл-йўриқларига кўра дафнга Мирзакул бошчилик киларди. У четрокда кўшоқ қилиб боғланган отлар олдидан дафн жойига яқинлашди, ҳамма жой бўшатиб, унга йўл беришди.

Наматга ўралган майитни тобутдан олишиб, четга қўйишди ва ҳамма катта айлана хосил қилиб, мулланинг узоқ давом этган қироатини тинглашди, муллага жўр бўлишиб айрим оятларни такрорлашар, вазият худди асалари уясини эслатарди. Сўнг тўда яна ҳаракатга келиб қолди – энди майитни қабр ичига туширдилар-да, шошапиша гўрга тупрок тортдилар.

Буларнинг барини у четдан кузатар ва индамай лабларини қон чикқудай тишларди.

Одамлар қабристонни тарк этиб, бирор тирик жон қолмади, лекин ҳали олисдан товушлар эшитилиб турарди, Исмоил онаси қабрига жилди. Қалтирок қўлларига таяниб, эс-хушини йўқотган ҳолда эмаклаб борди-да, янги пайдо бўлган уюм тупрокни кучоқлаганча, бўғиқ-ҳирқирок товуш билан ўкириб юборди ва қайғу-аламу қахру ғазабдан нафаси бўғзига тикилди, худди ақлдан озиб, етим қолган бўри сингари нима деб қичқиргани, кимни ва нимани лаънатлаётганини фаҳмлаш қийин эди. Сўнг эса у худди маст одамдай бор овози билан қичқира бошлади: «Онажон, онажон, кечир! Мени кечир! Мени лаънатла! Нариги дунёда лаънатла! Урушни лаънатла! Лаънатла! Урушни лаънатла!»

Сўнг у бир зум жимиб қолди, худди ниманидир ўйлаб колгандай яна газаб билан даҳшатли бўкира бошлади. «Нафратланаман! Қасос оламан, қасос, ҳаммангдан қасос оламан! Ҳеч кимни аяб ўтирмайман!..»

* * *

«Ёзнинг келишига ҳам оз қолди! Кўпига чидаган, озига ҳам чидаш беради! – деб ўйлади Саида, тўпондан ажратиб олган бир сиким буғдойни у кафтидан-бу кафтига олиб ўйланиб. – Худо Исмоилни ўз паноҳида сақлаб, тилагига етказса, гунажинни сотамиз-да, уни йўл озигига харжлаб, кечасилаб жўнаб кетамиз. Ҳа, кетамиз, бу ердан албатта кетамиз!»

Кечқурун Саида толқон туйиб ўтирар экан, уйга ўт олгани Ҳасантой кириб қолди. Кейинги вақтларда унинг бўйи чўзилиб катта бўлиб қолгандек, устидан отасининг эски фуфайкаси сира тушмасди. Тўтиойнинг болалари ичида Саида ана шу ўртанчасини ҳаммасидан яхши кўрарди. Ўзи жуда ёқимтой, очиқ кўнгил эди.

– Саида янга, ойим ўтга юборди! – деди у, супрадаги уйилиб турган толқонга бир қараб олиб. Бола-да! Боланинг мўлтиллаган кўз қарашларига ким чидасин. Саида унинг қорни очиб турганини сезиб, иккала кафти тўлгунча толқон солиб берди. Бола толқонни оғзига солиб, ямлаб-ямлаб ютди-да, севинганидан миннатдорчилик билдирай дегандек, толқонга беланган лабларини чўччайтириб, илжайиб кўйди:

– Сигиримиз тукканда ойим бизларга оғиз сут пишириб беради. Сут ичамиз. Чақалоқжонга ҳам ундан олиб келиб бераман! У сут ичадими?

– Тилингдан янганг ўргилсин сенинг, – деб меҳри товланиб кетган Саида унинг кўзларидан, манглайдан ўпиб олди. – Сигирларинг туғсин, айланиб кетай, сўнгра огиз сути ичамиз. Чақалоқжонга ҳам берамиз, унинг ҳам тиши чикиб қолибди!

Ойиси ҳам, болалари ҳам отасининг ўлганидан хабарсиз хат кутиб юрганларини эслаб, Саида болага раҳми келиб, уни алаҳситгандек бўлди:

– Ойинг туриб юрадим, энди яхши бўлиб қолгандир! – деб иш орасида сўраб кўярди.

– Бугун яна бошим деб ётибди. Мен мактабга бормай кўя қолай десам, ойим, иккинчи синфга кўчолмай қоласан, отанг келганда уришади, деб рухсат бермади.

– Уришмасмиди, ёмон ўқисанг, албатта уришади-да...

Ҳасантой жим қолди-да, кўзига ёш олиб, катта кишилардек чуқур хўрсиниб кўйди.

– Кўй, кўп хўрсинма! – деб хитоб қилди чўчиб кетган Саида... – Насиб қилса, отанг келиб қолар... Лекин сен ҳадеб хўрсинаверма....

Бола ўт олиб кетганидан кейин, Саида мадори куригандек дарҳол ўтириб қолди. Муштдек боланинг бундай уҳ тортиб хўрсиниши негадир унга жуда оғир туюлди.

«Бола бўлса ҳам, етим қолганини юраги сезиб турибди, – деб ўйларди у. – Тўтиой ҳам буни ўзича дилидан ўтказаётгандир, бироқ у сир билдирмасди. Бечора нима ҳам қилсин? Қўлида бирданига уч етим бола ёлғиз қолган. Уйда овқатлари йўқ. Колхоз берган озроқ дон-дун билангина бир амаллаб кун кечирадилар. Яқинда омбордан ярим коп сули олиб келдилар. Йўқдан кўра шу ҳам бир мадад. Қараб ўтирган билан биров осмондан ташламаса. Ўлдим-бўлдим деб ётиб олса, болалари оч қолади. Биргина ишонганлари – ёлғиз сигир. «Ер юткур, аксига олиб, бу йил ҳам кеч туғадиганга ўхшайди! Унинг туғишини кутавериб болаларининг кўзлари тўрт бўлди!» деб гапириб юрарди. Ўзи ҳам анчадан бери мазаси йўқ, касал. Қандай қилишар экан бечоралар? Яна бунинг устига, шўрлик Бойдалининг ўзини ўзи мина устига ташлаганини айтмайсанми? Бунга ҳам ўзининг ўта кўнгилчанлиги сабаб бўлган! Раҳматли яхши киши эди! Тўтиой бир оз сержаҳл бўлгани билан у ҳам яхши аёл... Ахир, юракка қил сиғмайдиган шундай кунларда осойишта яшаб бўлармиди... Эй, пешонага ёзилганини кўради-да... Ҳар кимнинг тақдири ўз пешонасига ёзилган. Биз бўлсак эртаю кеч Исмоилни қутқариш билан оворамиз... Агар бир иложини қилиб уни қишдан омон сақлаб чиқсам, Чотқолга борганимиздан кейин бахтимиз очилиб кетармиди... У кун Тўтиой: «Исмоилнинг қочиб юргани ростми?», деб қўққисдан сўраб қолди. Мен унга

нима дея олардим. Билмадим, қочса бирон ёқда қочиб юргандир, балки курук гапдир, ким билсин, деб қўя қолдим. Бошқа бировлар бўлса, Исмоилнинг қозоқда қариндошуруғлари бор эмиш, у ўша томонларда қочиб юрган бўлиши мумкин, деб гапиришар эмиш. Майли, нима дейишса дея-веришсин... Мирзакулнинг кўзига кўринмасак бўлгани, у душман, аяшни билмайди... Илгари уни яхши кўрар эдим, ҳали ҳам тасаввуримда ўша ушалмаган қора ният... Э, тангри, бандам десанг Мирзакулдан ўзинг асра...».

Боланинг ҳалиги уҳ тортиши, унинг мўлтиллаб аянчли қараши Саиданинг кўз олдидан сира кетмасди. Турли хил мудҳиш хаёллар унинг кўнглини чўктириб, аллақандай хунук хабар келишини кутаётгандек боши ғовлар, руҳи тушиб, безовта бўла бошларди. Саида шу пайтда нима қилишини билмай эшикка чикди, ҳавонинг авзойи бузуқ, шамол туриб, уфқда қора тунда булутлар қалқишиб осмонни қоплаб келаётган эди. Теварак-атроф жимжит, тоғу тошлар ҳам кўринмайди. Осмонда сузиб бораётган тўлин ой булутлар орасида заъфарон юзларини кўрсатиб, яна дарҳол яшириниб оларди.

«Қор ёғяптими? Исмоилнинг аҳволи нима бўлди экан?» – деган хаёл билан Саида яна уйга қайтиб кирди.

Эрта азонда Саида одатдагича сувга чикди. Яна ҳавонинг қовоғи солиқ бўлса ҳам, бир оз юмшаб, парча-парча сарғиш қор ёғиб турарди.

«Ий-й!...» – деб кўйди Саида бўйнига сирқиб тушган қор томчиларидан ижирганиб.

У пақирларини кўтариб эндигина одимлаётган эди, Тўтиойлар томонидан қий-чув йиғи овози эшитилиб, ундан-бундан от чопиб келаётган кишиларга кўзи тушди. «Яна қандай фалокат юз берди экан?..» деганича пақирини қолдириб, у ҳам ўша томонга югуриб кетди. «Бойдалининг азасини кузда ўтказамиз дейишган эди, биров айтиб кўйди шекилли, мунча изи чув» деб ўйлади у. Саида дарҳол девордан бурила қолиб, ҳовлига яқинлашганда, тўпланишиб дод солиб йиғлаётган халқни кўриб, хангу манг бўлиб қолди. Шу чок гала-говур ичидан сочлари тўзиб, кўзлари аланглаб Тўтиой отилиб чикди-да, йиғлаганича сарой томонга югуриб борди.

– Мана, айланайин халойик! Мана, кўринглар! Ўғри қулфни суғуриб, сигирни олиб кетибди. Шўрим курсин, худо мени кўш қўллаб урди!..

– Оқшом уни ўзинг боғлаб, ўзинг қулфламаган эдингми? – деди биров ғала-говур ичидан.

– Ха, садағанг кетайлар, ўзим! Ўзим боғламай ким боғларди! Ҳатто елинини ҳам ушлаб кўрган эдим! Болаларим сут деб томоқлари тақилларди. Тўшакда ётганимга қарамай, ундан ўзим кўз-қулоқ бўлиб турардим!..

Саида бу сўзларнинг маъносини уқиб, воқеадан хабардор бўлгандан кейин, эси оғиб, зингайганича жойида туриб

қолди. Кунни кеча Ҳасантойнинг ажабтовур катта кишилардек отасининг эски фуфайкасини кийиб олиб, жунжикиб ўтирганини ва алланимани худодан тилаётгандек оғиз сутини эслаб, уни орзикиб кутиб юргани Саиданинг кўз олдидан нари кетмади. «Бу ким бўлди, уволдан кўркмаган, қора ниятли ялмоғиз? Шунчаликка қўли қандай борди экан?» – деган биргина ўй уни эсанкиратиб қўйган эди. Саида қайноқ юзларига урилиб, бўйни аралаш эриб тушаётган қор томчиларини ҳам сезмай, турган жойида тураверди. Ана, Тўтиойнинг болалари ойиларининг этагига чиркирашиб ёпишиб олишган: кичкинаси тўшакдан эндигина турган шекилли, ялангоёқ лой кечи: «Ойи! Ойи!» деб кичкиради. Тўтиой бўлса у билан иши йўқ, ўзи билан ўзи овора эди.

– Бойдали уйда бўлганда, ўғри кела олармиди. Уйда эркак бўлмагандан кейин шу-да...

«Боладан совуқ ўтиб, кўкариб кетди!» деган хаёл билан Саида чопиб бориб, уни дарҳол кўтариб олмоқчи бўлиб шайланиб турган эди, бироқ тўда ичидан почтачи Қурмон югуриб келиб болага бир қараб олди-да, уни қўйнига ўраб, уйига кўтариб кетди. У Саиданинг ёнидан ўтиб бораркан, қўйнидаги болани илиқ нафаси билан иситиб, соқолидан сизиб тушаётган мунчоқ-мунчоқ сув қатрачалари товланиб, ўзича нимадандир норози бўлгандек тўнғиллаб қўйди:

– Сизларни ҳеч қачон ташлаб қўймаймиз, навбат билан кўтариб катта қиламиз...

Деярли бутун овул Тўтиойнинг ховлисига тўпланишган эди. Илгари ҳам овулда бундай воқеалар бўлиб турарди, лекин бунчалик одам йиғилишмасди. Ким мол йўқотиб, мол ўғирлатмаган дейсиз, бироқ бу сафар уларни молнинг йўқолишигина эмас, балки ғазабга тўлган энг нозик ҳис-туйғулар, инсонга бўлган меҳр ва муҳаббат туйғулари бу ерга ҳайдаб келаётган эди. Ана улар чет-четга чиқиб, ковок солиб ўтиришибди: «Бойдалининг етимларига қўл тегизган ким?..»

Боядан бери у ёқдан-бу ёққа югуриб-елиб, атрофни кўздан кечириб юрган Мирзакул, мана, йилкичи Парпи билан от чоптириб келиб қолишди. У отини гижинглатиб, қўлсиз енгини шалвиратганича, ҳовлига қуондек учиб кирди.

– Қани, халойиқ, кўзғалинг! Отлиқлар отда, отсизлар пиёда сойма-сой изланглар! Йўқолган мол садқаи сар, аммо бу ишни қилган муттаҳам итни топиш керак!

– Тўғри айтасан, тўғри! – дейишди кўпчилик. – Ўғри олислаб кетгани йўқ... Агар сигирни сўйиб олган бўлса, гўшти топилар... Йўқса, уни эски қўрғонларга беркитиб қўйган чиқар!..

– Тўғри, тўғри! Ҳали сўйиб улгурмаган бўлиши керак. Кўрган одамлардан суриштиринглар! – деган қийқирик эшитилди.

– Қани, жўнанглар, кечикмасдан жўнай қолинглар!

Мирзакул ҳовли саҳнидан чиқиб бораётган одамлар орасидан фронтга бориб келган беш-олтита ярадор йигитларни чақириб олиб:

– Сизлар, йигитлар – солдатлар эмасми... Отга миниб, Жамбулга борадиган катта йўлни кузатиб чиқинглар.

– Э-ҳе, у ёққа боришга улов қани?

– Саройдаги отларни олинглар! – деди Мирзакул.

– Отлар ер ҳайдаш учун бойлокка ташланган, раис ўзини осса осадия, уларни бермайди.

– Об-бо, гапни кўп чуватдинг-да! – деб бақариб берди Мирзакул. Унинг захри юзига чиқиб, чўлтоқ қўли боягидек яна силкиниб тушди. – Қани, ҳозир жўнанглар! Гинг демай, отларни эгарлаб, йўлга тушинглар.

Халк тўлкинига қўшилиб, Саида ҳам овулнинг сиртига қараб югурди ва дарҳол ҳар томонга тарқалиб, ўнгсўлидан бўлиниб кетаётган кишиларни, энқайганича отда чопиб бораётган Мирзакулни ва қулала сингари тулки телпагини бостириб кийиб олган йилқичи Парпини кўриб, ўтақаси ёрилгудек кўрқиб кетди ва бирдан: «Исмоилни топиб олишса, нима бўлади?» – деган хаёлга борди. Сўнг у нима қилишини билмай саросимага тушиб, ўсиб ётган ўша чийзорга югуриб кетди.

Ҳаво юмшаб, эриб кетаётган ҳўл қор кийимларни салмоқлатиб, юришни оғирлаштирар эди. Бағрини ерга бериб

ястаниб ётган оқиш туман ўрнидан қўзғала олмай, мажоли қуриган каби кўнгилсиз кўринарди.

Саида Исмоилнинг қароргоҳидан хавотир олиб, уяди-ги болаларини қўриқлаган қуш каби зор қақшар ва бирон киши изимдан тушмаганмикин, деб атрофга аланглаб назар ташлар: «Худойим, ўз паноҳингда сақла! Энди нима қилсам, қандай қилсам экан? Болаларнинг бахтига сизгир топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди? Ў, айланай парвардигор, ўша етимларнинг оҳини эшит, молини қайтариб бер! Менинг ҳам болам бор, менинг ҳам оҳимнингла, у ҳам етим қолмасин!..» деб қўлини кўксига қўйиб, худога илтижо қилар эди.

Саида минг хаёлга бориб, ўзини кўярга жой топа олмасди. Сизгир топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди, деган ҳалиги фикр уни банд этиб, бутун умиди ҳам, ишончи ҳам ўша бўлиб қолди. Демак, бирдан-бир йўл – сизгирни излаб топиш, иложи борича тезроқ топиш керак.

Саида ўрнидан тура солиб, кўйлак ва чопонлари юлиниб, шоша-пиша ўнқир-чўнқирларни ва қамиш буталари орасини қидира бошлади. Бирок молдан дарак йўқ: ундан нишона ҳам кўринмайди. Хув анови ерда туман аралаш эски қўрғоннинг бузилиб ётган вайроналари қорайиб кўринмоқда. Сизгир ўша ерга яшириб қўйилган бўлмасин? Югур, Саида, жонинг борича югур! Оёғингдан сув ўтиб, лойга беланганингга, устингдаги кийимларинг шалвираганига қарама!

Бўла қол, тезроқ етиб бор! Ана, ана, кўряпсанми, деворнинг панасидан сигирга ўхшаган бир нима кўриняптими? Ҳа, сигирга ўхшайди! Танаси йирик, қора оладан келган эмасмиди, худди ўзи? Кутилмаган қувончдан Саида ҳаяжонланиб гангиб қолди: «Ҳозир тепаликка чопиб чиқиб, суюнчи, суюнчи деб қичқириб, халқни овулга бошлаб бораман. Сигирни эса Тўтиойнинг уйига етаклаб бориб, қозиғига ўзим боғлаб бераман! Бироқ ўша кўзимга кўринаётган ҳақиқатан ҳам сигирмикин, ёки кўзимга шундай кўриняптими? Худо-ей!»

Кўрғонга бир зумда етиб борган Саида тарвузи қўлтиғидан тушгандек шалпайиб, туриб қолди. Ҳалиги кўринган нарса сигир эмас, ағанаб ётган девор харобалари экан.

Бағрини ердан узаётган ҳалиги туман, эринчоқлик билан суза бошлади... Сарғиш қор бултурги тиканакларнинг уч-учларига ўрнашиб, эндигина ўсиб келаётган нозик майсаларни савалаб, уларни ўз оғирлиги билан эгиб, кўмиб ётган эди...

* * *

Саида кечқурун чарчаб-ҳориб, аранг овулга етиб келганда, Тўтиойларнинг сарой эшиги ҳали ҳам эрталабгидек хувуллаб, карракдек очилган бўйича турарди.

Уйда бўлса куни бўйи ўпкаси тўлиб йиғлаган боласи кўзи оқига айланиб, ҳиқиллаб ётган эди. Худди аксига олгандек, Саиданинг тошдек қотиб кетган сийнаси гарчи тўлиб тургани билан, боланинг оғзига солиб эмизса ҳам,

бармоқлари билан сиқса ҳам анча вақтгача ийимай қўйди. Саида ўзини ҳам худди тери сергимай эгари олиниб, туни билан эшикка боғлаб кантариб қўйилган от каби совуқ еб, жағлари қаришиб қолгандек ҳис қиларди. Ҳувиллаб ётган уйнинг бир бурчагида кўлида боласи билан Саида, мунғайибгина ўтирарди. Кейинчалик Саида уйқу босган болани бешикка беллади-да, ечинишга ҳам ҳафсаласи келмай, ўтирган ерига мукка тушганича ётиб қолди.

Ярим кечада дераза чертилди. Саида сесканиб кетиб, бошини юқори кўтарди ва: «Сен кимсан?» – деб қичқириб юборишига сал қолди. Лекин унинг Исмоил эканлигини фаҳмлаб, баттароқ чўчиб кетди: «Азбаройи худо, овул тўс-тўполон бўлиб ётганда, уни яна қандай шамол ҳайдаб келди!» Саида тура солиб, шошилинич равишда эшикни очди-да, тез-тез шивирлай бошлади.

– Тезроқ бўла қол, овулда аҳвол ёмон!

Саида илгакни осиб қўйиб, қоронғида Исмоилни ичкари уйга етаклаб кирди. Сўнгра дераза пардаларини тўсиб, пиликни ҳали ёқмаган ҳам эдики, алланарса гурс этиб Исмоилнинг кўлидан ерга тушди ва у билан бирга Саиданинг юраги ҳам «жиз» этиб тушгандек бўлди. Саида дарҳол энкайиб, ерда ётган тўрвани сийпалай бошлаган эди, кўлига қандайдир юмшоқ нарса илинди. Бундай қараса, тўрвадаги гўшт экан.

– Ҳўш, бу сизмидингиз? – деди Саида шу заҳоти томоғи қақраб, бўғиқ овоз билан.

– Жи-им! Нафасингни чиқарма! – Исмоилнинг кўзи қоронғида ўтдек чақнаб, Саиданинг ёнига келди-да, унинг юзи аралаш оғир нафас олди: – Дамингни чиқарма, ишинг бўлмасин!

Саида жим турарди. Назарида аллаким уни кўкрагидан итариб юборди-ю, йикилаёзгандек ўтирган жойида ерга таяниб қолди. Саида шу топда гўё ўзини ҳаётдаги севимли кишисидан ажралиб қолгандек, азоб-укубатлар чекиб, кўз корачиғидек ардоқлаб сақлаган меҳрибон кишиси унинг бутун умид ва орзуларини топтаб, ер билан яксон қилгандек ҳис этар ва ўрнидан тура солиб югуриб, боши окқан томонга – қирни кир демай, сойни сой демай фарёд кўтариб, кичкирганича ёруғ дунёдан бешиб, аллақаёқларга қочиб кетгиси келарди. Бироқ ўрнидан туришга қурби етмасди. Аллакимнинг уйни ларзага келтириб, чексиз қайғуга чўмиб, бўзлаб йиғлаётган овози қулоқни коматга келтирарди.

– Нега қарайсан, пиликни ёк! – деди ниҳоят Исмоил. Аммо Саида ўз жойидан қўзғалмай ўтираверди. – Ҳой, нега анграясан, пиликни ёк, деб сенга айтаяпман! – деди у яна ва ёнига тиззалаб эмаклаб келаётган Саидани кўрди.

– Ўша етимларнинг насибасига човут солгандан кўра, ўзимизнинг ғунажинни сўя қолганингиз яхши эмасми-ди? – деди у йиғи аралаш зорланиб.

– Минғиллайверма! – Исмоил унинг елкасидан ушлаб силтаб қўйди. – Менга ақл ўргатгандан кўра, ўзингни бил.

Замонанг бўри бўлса, бўри бўл, деганлар. Шу замонда ҳар ким ўзим бўлсам дейди! Ўзгалар билан ишинг қанча, очдан ўлиб, тарракдай қотиб қолганингда ҳам, биров сендан ўлдингми, кўйдингми, деб сўрамайди... Олган олиб, юлган юлиб қолади... Сен бўлсанг беҳуда ташвиш тортяпсан!..

Саида ғик этмасди. Исмоил Саиданинг жавобсиз жимгина ўтирганини кўриб, жини кўзиди ва оғзидан ўтга тоблаб еган гўшт ҳидини анқитиб Саиданинг ёқасидан бўғиб олди.

– Нега нафасинг чиқмайди-а? Сенга айтаянман, нега жавоб бермайсан? Ўз ғунажинимни сўйганимда, болага сутни қаердан топиб берар эдинг ёки ўзганинг болалари ўзингникидан ҳам зиёд бўлиб қолдимми? Ёки бўлмаса Чотқолга қандай етиб олар эдик, сен буларни ўйлаяпсанми? Кетишимизга оз қолганда, ўнқирда ётавериб очдан ўлсин демокчимисан? Ёки сен учун бошқалар мендан ортиқ бўлиб кетдимми?.. Шунча азоб тортганим ҳам етар, бутун киш бўйи совқотиб, тишимнинг кирини сўриб чиқдим... Вақти келганда ўғрилиқ ҳам қиламан, нафсимни тиймайман, очдан ўлиш учун аскардан қочганим йўқ! Ўлса бошқалар ўлаверсин... Бироқ мен бекордан-бекорга ўлишни истамайман!..

Ташқарида, кўшни кўчада хўроз кичқирди, уни кутиб тургандек, яна иккинчиси қанот қоқиб, ун кўшди. Исмоилнинг кетар маҳали бўлиб, ўрнидан турди ва:

– Ҳадеб вайсайвермасдан гўштни пишириб енларда, суягини кўрсатмай овлоқ ерга кўмиб ташланглар,

укдингми? – деб қўлидаги папиросини қайта-қайта ичига тортиб чекди-да, қолдиғини оёқ остига ташлаб ўчириб, эшикка чиқиб кетди.

Аста-секин тонг отиб, уй ичи ёриша бошлади. Тонг ёришган сари, нариги ёқда печканинг остида бешикни кучоқлаб ўтирган оқ сочли аёл деразага қадалиб қараб, бир йўла ерга ҳам термиларди. Ташқарида бирон нарса борми, у нимага бунча термиларди? Нега унинг сочи бир кечадаёқ оқариб кетди? Аралашиб, чувалашиб кетган хаёллар деразани шарақлатиб синдириб, теварак-атрофни кезиб, ташқарида нималар бор-йўқлигини билишга ошиқарди. Дарвоқе, ана шу кичкинагина деразанинг нариги томонида бутун овул, элу халқ... Унда почтачи Қурмон яшайди. Тўтиой болалари билан, Мирзакул, Исмоил... Ҳа, Исмоил ҳам яшайди...

«Бироқ сен бошқаларга ўхшамайсан, биз учун ёт кишисан... Бутун элу юртинг жон бериб, жон олиб, душман билан урушиб ётганда, сен бўлсанг қочиб юрсанг, ахир ўз элига ким душман бўлибди. Сени сақлайин деб юрган эканману, бироқ нафс балосидан қутқариш зарурлигини ўйлаб қўрмаган эканман...».

Саида чопонини кийиб, боласининг йўргакларини рўмолга тугиб олди.

У эшикка яқинлашиб борганда, ниманидир қиялмагандек, бурилганича туриб қолди.

Кўзларидан маржон-маржон бўлиб оқиб тушаётган ёш қатралари боласининг бетига томчилаб, у ҳам ётган ерида тамшаниб, ижирганиб кўйди. Бироқ шу заҳотиёқ ҳеч нарсани сезмагандек, яна ухлаб қолди. Саида ерда ётган ҳалиги гўштли тўрвани елкасига ташлаб, боласини кўтарганича, бўсагадан ҳатлаб эшикка чиқиб кетди.

* * *

Кўм-кўк чийзорларни оралаб, боласини кўтариб олган Саида, унинг орқасидан отда Мирзакул ва милтиқли икки солдат кузатиб боришарди.

Бундан икки соат илгари ер ости кўриқчилари командири қочкинни топишга ёрдам бериш мақсадида солдатларга қўшни қишлоққа – Қишлоқ кенгаши раисининг ихтиёрига боришга буйруқ берган эди. Саида бўлса боласини кўтарганича овулдан узоклашиб, ўз уйлари томон кетиб борарди. Энди у бу овулга бошқа қайтиб келмайди.

Орқароқда келаётган солдатлар ўзаро сўзлашаётган эди:

– Сигирини ўғирлатган ўша аёл-ку, нима дейсан?

– Ўша бўлиши керак!

– Барака топкур, охири ўғрининг изидан ўзи тушганга ўхшайди, бироқ юк қилиб, бола кўтариб юргани нимаси?

– Ким билсин, ўзиям жуда нимжон кўринади. Ҳали Қишлоқ кенгашининг раиси келаётиб, отга миниб ол, кўлингда боланг бор, деса, чурқ этмай кетаверди.

Улар майда-майда камиш япроклари депсиниб ётган боши берк жарликка етганларида, Саида бурилишда бир зум тўхтаб:

– Ана у ерда, қамишнинг орасида! – деб қўли билан кўрсатди. Ўзи бўлса ранглари ўчиб, бўйнидаги рўмол тугунларини бўшатиб, ўтириб қолди ва нима қилишини билмай, боласини эмиза бошлади.

Мирзакулнинг орқасидан эргашиб бораётган солдатлар ҳам ўша томонни кўзлаб, секин одимлаб боришаверди. Яна озроқ юриб, Мирзакул отдан тушмоқчи бўлган эди, рўпарадан Исмоилнинг қичқирган овози эшитилди.

– Хой, Мирзакул! Орқангга қайт! Мен энди ўлган одамман. Агар қайтмасанг, сени ҳам соғ қўймайман!

Мирзакул от узангиларини қокиб, овоз чикқан томонга қараб қичқирди.

– Кўтар қўлингни, аблах!

«Тарс» этиб чийзор орасидан беш отар милтиқ отилди. Ўрнидан дик этиб сакраб турган Саида, Мирзакулнинг от бўйнига йиқилиб, ёлғиз қўли билан от ёлини тутамлаб, чўлоқ қўли билан унга ёрдамлашмоқчи бўлгандек мўлтанглатиб, охирида отдан кулаб тушганини кўрди. Шу маҳал ўзларини панага – тош орасига олган иккала солдат чийзор оралатиб ўқ уза бошлади. Рўпарасида туриб отган Исмоилнинг ўқлари тошга тегди-да, «чийиллаб» четга қайтиб, кулоқ остидан учиб ўтгандек туюлди. Сув

сепгандек чукур сукунат чўккан тоғ оралиғи беш отар милтиқларнинг овозидан ларзага келди. Шу чоқ солдатлардан бири жон талвасасида кичқирди:

– Эй, маржа, куда! Назад, назад, убьёт!

Саида боласини кўтарган бўйича тўппа-тўғри Исмоилни кўзлаб бораверди. У ҳеч нарсани сезмагандек сесканмай, кўкрак кериб рўйирост борарди. Саиданинг ҳайкал каби бир қолипда тумтайган қора тўри юзларидан аллақандай ички бир кучни, адолатлик ҳукмини уқиб олиш мумкин эди. Ғазабга тўлган қахрли ва қайғули кўзлари эса Исмоилга: «Қани бу ёққа чиқ! Олдимга кел!» дегандек тик қарарди. Саида илгарилаб ҳар бир қадам ташлаган сари, шошиб қолган солдатлар нима қилишларини билмай:

– Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись! – деб бақирришарди.

Бироқ Саида парво қилмай чийзор орасида ётган Исмоилни кўзлаб салмоқ билан юриб бораверди.

Ниҳоят тоғ оралиғига жимжитлик чўкди. Тошларнинг орасига беркиниб олган солдатлар ҳам, бериғи ёқда юз тубан йиқилиб, ёлғиз қўли билан титраб-қақшаб, ер тимдалаб ётган Мирзакул ҳам, абадий музлик билан қопланиб ётган ҳайбатли тоғ қоялари ҳам, хуллас, бутун борлиқ, шу чоғ данг қотиб, сукутга чўмиб, милтиқ қачон отилар экан, бола кўтарган аёл қачон кулаб тушаркин, дегандек, даҳшатли дамни кутиб турарди. Йўқ, бундай

бўлиши мумкин эмас! Ана, камишларни шитирлатиб келган шамол Саиданинг рўпарасидан уриб: «Қайт, орқангга қайт!» – деяётгандек, унинг рўмолини учуриб кетди. Бироқ Саида буни сезгани йўқ. У ҳозир ўлимни эслаётгани ҳам йўқ, инсоннинг буюк фазилати, одиллиги учун боласини кенг бағрига босиб, бошини юқори кўтарганича, Исмоил томон илгарилаб борарди. Солдатлардан бири сабри чидмай, ўрнидан туриб:

– Стой! Стой! – деб қичқира бошлади. Чамаси у, аёлниги орқасидан югуришга ўзини чоғлаб турган бир пайтда, камишлар орасидан кулранг шинелли, соч-соқоллари ўсиб кетган киши сакраб чиқиб, милтиғини қўш қўллаб юқори кўтарганича, титраб-қалтираб аёл томон интилди. Исмоилнинг кир босган юзларидан тер куйилиб, Саидага яқинлашиб, юзма-юз келганида, кўзлари ўйнаб, илгариги Саидани эмас, қандайдир бошқа одамни, ўз куч-қудрати, афзаллиги ва одиллигини кўз-кўз қилибгина қолмай, балки боласини кўтариб олган, сочлари оқариб кетган, яланг-бош, хушқомат аёлни кўрди. Саида унинг кўзига юксакликда тургандек, ўзи бўлса, унинг ёнида ожиз ва нотавон бир кимсадек елкасини қисиб, ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бироқ Саиданинг ёшга тўлган кўзларини кўриб, қўлидаги милтиғини ёнидаги тошга уриб парчалаб, улоқтириб ташлади ва қўлини кўтарганича, милтиғини ўқталиб келаётган солдатлар қаршисига чиқди.

Адабий-бадний нашр

Чингиз Айтматов

ЮЗМА-ЮЗ

Қисса

Муҳаррир *И. Аҳмедов*

Рассом-дизайнер *И. Юлдашев*

Кичик муҳаррир *Д. Холматова*

Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*

Мусахҳих *Ж. Караматов*

Компьютерда тайёрловчи *Г. Қулназарова*

Нашриёт лицензияси АИ №158. 14.08.09.

Босишга 2015 йил 20 январда рухсат этилди. Бичими 60x100^{1/32}.

«Газетная пухлая» қоғози. «Times New Roman» гарнитурасида
офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 4,72.

Нашр табоғи 4,68. Адади 2 000 нусха. Буюртма №14-566/66 .

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

«O'ZBEKISTON»

4058-637/008200

9789943281691

Uss 6 453 5

ISBN 978-9943-28-169-1

9 789943 281691